

Avdelningen för kulturminnesvård/LF/KB

ang Förslag till BEVARANDEPLAN FÖR KALIX CENTRUM, upprättat som planeringsunderlag för arbetet med 1984 års områdesplan för centrala delarna av Kalix tätort

Sommaren 1982 utförde Norrbottens museum, på uppdrag av Kalix kommun, en selektiv kulturhistorisk byggnadsinventering av Kalix tätort. Fältinventeringen omfattade kortfattad teknisk beskrivning och fotografisk dokumentation av 110 utvalda fastigheter inom Kalix centrum och Vassenområdet. Urvalet hade gjorts av Norrbottens museum och fältarbetet utfördes av arkitekt Mats Winsa.

På grundval av inventeringsmaterialet upprättades under 1983 ett förslag till utvärdering av vilka byggnader som bör bevaras av arkitektoniska, kulturhistoriska och miljömässiga skäl. I detta arbete deltog, förutom Mats Winsa, tjänstemännen vid museets kulturminnesvårdsavdelning, Margareta Nabrink och Kaj Bergman.

Sedan denna utvärdering diskuterats och reviderats tillsammans med representanter för kommunen har ett förslag till bevarandeplan sammanställts av stadsarkitekt Lennart Alexis och föreliggande text utarbetats av Kaj Bergman. Texten vill där tjäna som fördjupning, förklaring och motivering till de tankar och ställningstaganden som ligger till grund för bevarandeförslaget.

De inledande historiska och stadsbyggnadsteoretiska översikterna har medvetet gjorts mer omfattande än vad som är vanligt i bevarandeförslag. Detta har skett med dubbla avsikter. Dels vill texterna föra in hela bevarings- och stadsbyggnadsdiskussionen för Kalix i ett bredare sammanhang där historisk tradition och funktionell kontinuitet i stadsbilden tillmäts större betydelse än vad som vanligen blir fallet om man bara ser till de enskilda byggnadernas bevaringsvärde.

Dels vill texten vända sig till en bredare läsekrets än de specialister som vanligen tar del av underlaget till samhällets planering. Det är således museets förhoppning att föreliggande arbete skall kunna komma till nytta både i skolans fritt valda elevarbeten och vid studiecirkelar som arbetar med hembygdens problem eller samhällsbyggandet i stort.

Det är också museets förhoppning att sådana studier skall bidra till att rätta de sakfel och komplettera de övriga brister som av naturliga skäl alltid finns i utredningar av denna sort samt slutligen resultera i utgivning av en fjärde Kalixbok, förslagsvis med undertiteln Kyrkstad och kommuncentrum.

Lennart Falk
1:e antikvarie

Kaj Bergman
antikvarie, inventeringsledare

Bilaga Förslag till Bevarandeplan för Kalix centrum

Förslag till

BEVARANDEPLAN FÖR KALIX CENTRUM

upprättat som planeringsunderlag för arbetet med 1984
års områdesplan för centrala delarna av Kalix tätort.

INNEHALL

NYTTAN MED EN BEVARANDEPLAN	3
HISTORISK BAKGRUND	4
Kalix från början	4
Saltteori om Norrbottens export	5
Vem var först på plats, kyrkan eller marknaden?	6
Vad har vi med medeltiden att göra?	7
Varför byggdes inte Kalix kyrka i Ytterbyn?	9
EN UTVECKLINGSPARALLELL	10
Kalix och Överluleå, olika i ålder men lika i funktion	10
Marknaden	11
Rättsväsendet	11
Kyrkstaden	12
Försvaret	13
Sockenmagasinen	13
Arresten	14
Skolan	14
DET KOMMERIELLA KALIX	15
Stadsgynnande politik	15
Norrbottens handel	16
Fläckiar och köpingar	17
Bygdens mognad och en ny tid	18
NYA PLANER FÖR EN NY TID	19
Rutnäsplanen som hotade hela Kalix	19
Stadsplaner avsedda för innevånarna	20
En svensk stadsplanerare med naturliga drag	21
Kalix - En provkarta på Hallmans idéer	23
Gatunätet	24
Kyrkudden, Köpmangatan och Kyrkstaden	25
Strandgatan och Torggatan	26
Kalix stadsbild idag	27
Centrums förflyttning	27
PRINCIPER FÖR BEVARANDEFÖRSLAGET	29
Urvalskriterier	29
Bevaringsklasser	30
Bevaringsinstrumenten	31
Låt också historien påverka framtidens byggande	31
REGERINGENS SYN PÅ SAKEN	33
BEVARINGSOBJEKT	34
Kortfattade beskrivningar av nio bevaringsmiljöer	34
Kortfattade motiveringar till bevarande av enskilda byggnader	39
KALLFÖRTECKNING	60
BILAGOR	
Byggnadsplan för Nederkalix 1904	
Kartredovisning av bevaringsmiljöer	
Kartredovisning av bevarandeförslag för enskilda byggnader	
Bättre Bostäder - ett program för framtiden	
Tal av bostadsminister Hans Gustafsson i Göteborg 25 november 1983 vid konferens på temat Bättre Bostäder. Avtryck ur tidskriften Byggnadskultur 4-83.	

NYTTAN MED EN BEVARANDEPLAN

Det finns en rad olika skäl för landets kommuner att upprätta och i kommunfullmäktige anta bevarandeplaner för tätorterna och bevarandeprogram för landsbygdens kulturmiljöer. För båda bebyggelsetyperna kan bevaringsarbetet samordnas med den översiktliga planeringen, lämpligen med områdesplaner och detaljplaner för tätorterna och med kommunöversikter och generalplaner för större områden. Här skall av praktiska skäl endast sammanfattas de viktigaste fördelarna med att ha en bevarandeplan för tätortsbebyggelsen.

- En bevarandeplan är kommunens övergripande ställningstagande till kulturmiljöns bevarande frågor i en tätort och har tillkommit genom planmässiga överväganden grundade på en helhetsyn på kulturmiljön.
- En bevarandeplan uttrycker därmed kommunens målsättning för vilka byggnader och miljöer som skall bevaras och ger viktigt planeringsunderlag för många berörda parter, inte minst för ägarna till de utvärderade byggnaderna.
- En bevarandeplan blir ett viktigt underlag för all annan fysisk planering, såväl övergripande som detaljerad.
- En bevarandeplan utgör ett ovärderligt underlag för byggnadsnämndens löpande arbete med byggnadslovsärenden och ger, enligt prejudicerade rättsfall, nämnden en juridisk starkare ställning när den vill hävda bevarandeintressen med stöd av 38 § i Byggnadsstadgan.
- En bevarandeplan är ett viktigt underlag vid handläggning av statliga bostadslån. Finns en antagen bevarandeplan kan lånet, i vissa fall, ges på fördelaktigare villkor än vad som gäller för övriga byggnader och med den uttalade avsikten att staten vill underlätta bevarande av värdefull bebyggelse. Den vanligaste formen för detta kallas förhöjt låneunderlag.

HISTORISK BAKGRUND

Kalix från början

Kalix tätort har inte vuxit fram ur den äldsta eller största medeltida byn i Kalixdalen, vilket man lätt kan tro när man idag ser den ståtliga medeltida kyrkan med sitt dominerande läge i bebyggelsen på norra älvstranden. Istället är dagens Kalix arvtagare till ett litet kyrkligt och administrativt sockencentrum som befästes när några mellansvenska biskopar och stormän vid slutet av 1400-talet lät bygga en försvarbar stenkyrka vid det nedersta färjeläget i Kalixdalen. Sannolikt fanns då redan en enkel men användbar ridväg längs Bottenvikens kust och sannolikt hade den sin älvöverfart just här vid Kyrkudden i Kalix, på samma plats där vi vet att den från 1600-talet kända kustlandsvägen hade sitt färjeläge och där våra dagars E 4 har sin bro. Vi har också goda skäl att anta att det redan fanns en träkyrka på Kyrkudden, ett kapell under kyrkan i Luleå (nuv. Gammelstad), när man började bygga Kalix stenkyrka för drygt 500 år sedan. Något exakt årtal för byggets påbörjande har vi inte men ett avlatsbrev från 1472 och utfärdat till ekonomisk förmån för Kalix kyrka kan tolkas som att bygget pågick då eller åtminstone snart skulle igångsättas. 1482 omnämns Kalix för första gången som egen socken och då får vi anta att kyrkbygget i alla fall hade framskridit så långt att dess lyckliga slutförande syntes säkrat. Vi skall komma ihåg att ett stenkyrkobygge var ett stort och tidskrävande företag i en glesbefolkad medeltida norrlandssocken.

Som första grund för förståelsen av Kalix etablering som sockencentrum och den ståtliga stenkyrkans uppförande måste vi försöka skapa oss en bild av hur bygden såg ut under medeltiden. Vi får då tänka oss att den samlade socknen med Kalixdalen, Töredalen och Sangisdalen samt kuststräckan omkring dessa älvars mynningar vid mitten av 1400-talet, hade en ganska omfattande bebyggelse med kanske ett hundratal hemman. Någon exakt siffra finns inte förrän 1543, men då hade socknen 179 hemman varav det översta låg i Rödupp.

Vi får vidare anta att detta var en gammal bygd redan på medeltiden. Även om det ännu inte har bevisats slutgiltigt finns det heller inget som talar emot att den medeltida bygden vid "Norra Botten" skulle vara en direkt fortsättning på den järnåldersbygd vi kan studera i gravar runt hela Bottenviken.

Människornas vardagsliv bör ha tett sig ungefär lika i Kalix som i andra norrlandsbygder, d v s man levde i hög grad av självhushåll där jakt, fiske och kreatursskötsel utgjorde basnäringarna men där också en viss export av fisk och pälsverk kunde finansiera import av järn, salt, tyger och lyxartiklar som underlättade och förgyllde en otrygg vardag.

Saltteori om Norrbottens export

Det har framförts många teorier om varför mellansvenska biskopar och stormän under 1400-talet ivrade för byggande av stenkyrkor vid de stora älvarnas mynningar i Bottenviken och både expansionspolitiska, försvarsmässiga, kyrkliga och krasst ekonomiska förklaringar har skisserats. Alla teorier äger sitt värde men ingen torde ge hela sanningen och därför kan det finnas plats för en till.

I Norrbottens museums årsbok 1982-83, som behandlar kustlandet, framför Thomas Wallerström tankar som knyter ihop kyrkobyggandet med den fiskexport från Norrbotten som vi känner från 1400-talet och som vi vet avtog betydligt fram emot 1500-talets slut, när reformationen trängit igenom i Nordeuropa.

I koncentrat och efter kraftig förenkling kan Wallerströms teori sägas gå ut på att Norrbottens fiskresurser fick ökad betydelse i hela Östersjöområdet och kanske ännu längre söderut efter 1215. Det året hade nämligen det fjärde laterankonsiliet, ett av medeltidens viktigaste kyrkomöten, kommit med en rad nya påbud, bland vilka kan nämnas att varje församlingsmedlem regelbundet skulle bikta sig och gå till nattvarden. Han blev således tvingad, om han ville rädda sin själ, att etablera en mycket närmare kontakt med sin församlingspräst än vad som tidigare varit vanligt. De nya reglerna ledde också till att fastedagarna, då man bara fick äta fisk, ökade till 180 per år, således hälften av årets dagar och detta öppnade oanade marknader för den norrbottniska fisken från gäddträsk, lax-älvar och sikskärgårdar.

Samtidigt medförde Hansans framväxt i Östersjöstäderna att det blev bättre beställt med tillförseln av det salt som bland annat behövdes för konservering och export av den norrbottniska fiskproduktionen. Det var nämligen bara några få fisksorter som lämpade sig för torkning, bland annat gädda. Den värdefulla laxen måste alltid saltas för att kunna bevaras.

Här kan det nu vara värt att vända på historien. Är det så självklart att Hansans expansion var förutsättningen för transport av salt åt ena hållet och fisk åt det andra. Kanske är det tvärt om så att Hansans expansion hade en av sina förklaringar just i denna lönande handel för fastans behov, en handel där bland annat den viktiga hamnstaden Bergen på norska Västlandet spelade en nyckelroll och där Bottenvikshamnarna kanske var viktigare än vad vi tror.

Mot bakgrund av dessa teorier om kopplingar mellan själavård och fiskhandel är det kanske lättare att förstå varför både biskopar och stormän i mellansverige brydde sig om det nordliga landskapet Västerbotten och behovet av ny kyrka i Kalix. Biskoparna stod ju direkt under påven i Rom och hade ett klart intresse av att tillgången på fastemat upprätthölls och säkrades och de mellansvenska stormännen hade både sina egna affärsintressen och den framväxande centralmaktens skatteintressen att bevaka i Kalix såväl som vid alla andra älvmyningar.

Det bör således ha fallit sig naturligt för de styrande att även i denna bygd försöka etablera en beskattningsbar marknadsplats på ett ställe där de köpmän som seglade längs Bottenvikens kuster bekvämt kunde möta de sockenbor som kom nedför älven i forsbåtar eller som kom till fots från Korpikåhålet. Läget långt ut i älvens mynningsvik bör även ha gjort det bekvämt för kustbyarnas fiskarbönder att segla till marknaden i sina ordinarie båtar.

Av uppgifter från andra älvdalar och bottenvikshamnar kan man sluta sig till att årliga marknader bör ha hållits vid midsommartid eller i början av juli då vägarna åter blivit farbara efter vårens förfallstid och älven ännu hade tillräckligt högt vatten för säker båtfärd både ner och upp. Möjligen bedrevs dessutom viss handel under hela den isfria perioden, men en fast marknadsplats och en fast marknadstid måste ha legat i den beskattande överhetens intresse redan från början.

Vem var först på plats, kyrkan eller marknaden?

Vilken som i verkligheten var först på plats i Kalix, kyrkan eller marknaden är omöjligt att säga utan att ha gjort arkeologiska undersökningar i området kring kyrkan och det gamla färjeläget. Det bör dock påpekas att det inte nödvändigtvis var så att kyrkan byggdes på en gammal och etablerad marknadsplats, varken den nuvarande stenkyrkan eller den förmodade äldre träkyrkan. Handeln mellan Kalixdalingar och kustfarande köpmän av norrbottnisk eller annan härkomst kan mycket väl ha bedrivits på helt andra platser innan stenkyrkan blev den viktigaste platsen i socknen. Att kushamnar fanns i trakten redan tidigare vet vi genom att en av dem omnämns i Abo domkyrkas svartbok redan 1374 under namnet "Kompanasundh". Denna hamn uppges ha varit belägen mellan Luleå och Torneå kyrkor, alltså någonstans längs Kalixkusten. Exakt var är dock ännu inte slutligt fastslaget men på en 1600-talskarta i lantmäteriets arkiv anges namnet Kompan Sundet på det uppgrundade sund som ursprungligen skiljde Storön från fastlandet. Måhända var just "Kompanasundh" kalixbornas och kustköpmännens medeltida mötesplats, som föll ur bruk när kyrkplatsen tog dess funktion och som föll i glömska när landhöjningen tog dess farled.

Även om denna korta arkivuppgift inte ger oss nämnvärd detaljkunskap om det medeltida Kalix duger den i alla fall som bevis för att det förekom en ordnad sjöfart till Kalixtrakten minst 100 år före stenkyrkans tillkomst och sannolikt ännu tidigare. Eftersom längre sjöfärder inte var några nöjesresor på medeltiden talar hamnens existens för att också Kalixbygden måste ha haft något åtråvärt att erbjuda handelsmännen från andra trakter bland annat fisk till fasta. Trots att vi inte vet så mycket om Kalixbygden som om Luledalen och Tornealdalen, kan vi dock räkna med att Kalixdalen redan på 1200- och 1300-talen genomgick en likartad ekonomisk och bebyggelsemässig utveckling som grannbygderna även om den kanske skedde i något mindre skala och bygden i viss mån stod i beroendeförhållande till både Luleå och Torneå.

Just lulebygdens handel beskrivs i en artikel av Mauritz Nyström i Norrbottens museums årsbok 1982-83 och kan genom parallellförhållandet även ge viktig information om Kalixbygdens handel.

Mycket mer detaljerad kunskap än så här har vi i stort sett inte om Kalix äldsta historia men medan forskningen hela tiden fortskrider och ständigt ger oss nya pusselbitar kan vi ändå själva bygga upp egna teorier utifrån det vi vet och det vi tror och försöka leva oss in i hur det såg ut här för 500 år sedan. Exempelvis kan vi föreställa oss att både påvekyrkan och statsmakten bör ha uppskattat marknaderna vid stenkyrkan betydligt högre än handelsmötena ute i den villsamma skärgården där avgifter, tullar och tionden var mycket svårare att inhösta. Det finns till och med uppgifter som tyder på att kronan redan under 1500-talet byggde speciella marknadsbodnar på marknadsplatserna för att därigenom tvinga in handeln i kontroller- och beskattningsbara former. Kanske finns också här vissa möjligheter att koppla in de medeltida stenkyrkorna i den ekonomiska historien. Det kunde ju vara bra att i en osäker tid ha försvarbara byggnader att förvara de inkrävda skatterna i. Timmerbyggnader har alltid varit lättantändliga i orostider.

Vad har vi med medeltiden att göra?

Genom resonemang av den här sorten kan man, utan att egentligen ha några säkra källor eller hållbara bevis, ändå försöka att i tanken rekonstruera exempelvis fragment av de bevekelsegrunder och skeenden som gjorde att Kalix centralort kom att växa fram på älvbrinken norr om färjeläget istället för i någon av de stora tidigmedeltida älvdalsbyarna Gammelgården och Ytterbyn eller i någon av kustbyarna med förhistoriska anor. I nästa kapitel skall vi fundera mer över detta märkliga förhållande.

Här skall vi dock först, innan vi går vidare i medeltiden, svara på en invändning som vid det här laget säkert ligger på många läsares läppar. - Vad har Kalix medeltid att göra med bevarandeplanen för det moderna Kalix. Det finns ju ändå inga fler medeltida byggnader än kyrkan kvar, varken i tätorten eller i resten av kommunen.

Denna invändning skulle kunnat ha sitt berättigande om det inte fanns annat än enskilda byggnader som kan ha medeltida anor och historiskt värde. I allt bevaringsarbete och i mycket av det övriga planeringsarbetet för Kalix tätort finns det några speciella aspekter som bör beaktas, bland annat, på grund av deras långa historia och deras betydelse för ortens äldsta utveckling.

1. Sambandet mellan orten och älven bör inte brytas exempelvis genom att alltför dominerande byggnader uppförs på älvsidan av centrum eller genom att alltför tät vegetation tillåts växa upp på strandängen.
2. E 4:ans och älvbrons och roller som arvingar till den medeltida kustlandsvägen respektive det färjeläge som bidrog till att förlägga Kalix just hit, bör hållas i minnet i många planeringssituationer.
3. Kyrkans samhällsdanande och centrumskapande betydelse måste även framledes få slå igenom i stadsbilden. Detta kan ta sig många uttryck bland vilka inte alla behöver vara särskilt krävande eller kostsamma. Exempelvis bör inte träden kring kyrkan och prästgården få bli alltför många och alltför stora eftersom de då sommartid nästan gömmer dessa viktiga och vackra byggnader för både ortsbor och E 4-bilister. Likaså bör moderna trafikskyltar i möjligaste mån placeras så att de inte onödigtvis dominerar anblicken mot kyrkan för den som färdas längs Köpmangatan, Strandgatan eller E 4:an.
4. Det faktum att Kalix inte har sitt ursprung i en medeltida by utan från början etablerades som ett, av de styrande utvalt, sockencentrum och sedan hela tiden har utvecklats som ett sådant, bör även framledes få inverka på centrums planering och utformning. Detta kan ske exempelvis genom att offentliga byggnader medvetet ges sådan placering och arkitektonisk utformning att de understryker och vidareför ortens bakgrund som centrum för älvdalen. Denna aspekt är högaktuell i 1980-talets Kalix, då den nog bör beaktas vid planeringen av ett nytt Folkets Hus.

Som framgår av sista punkten ovan är det inte ens bara de fysiska faktorerna kyrkan, älvöverfarten och anknytningen till öppet vatten som har medeltida anor. Genom att Kalix redan från början var tänkt som ett kyrkligt, administrativt och kommersiellt centrum på en ur kommunikationssynpunkt lämplig plats bör även många av den nutida centralortens motsvarande verksamheter kunna betraktas som arvtagare till samhällsfunktionerna i det gamla sockencentrum. I ett senare kapitel skall vi, med hjälp av ett snabbt svep över Kalix utveckling under cirka 400 år, se hur kyrkans, statens och älvdalsbornas gemensamma angelägenheter koncentreras just till den lilla kyrkudden vid norra färjeläget.

Varför byggdes inte Kalix kyrka i Ytterbyn

De stormän och biskopar som låg bakom uppförandet av Kalix stenkyrka bör också ha varit medvetna om att de, genom att placera den vid ett ensamt färjeläge istället för i någon av de gamla byarna, samtidigt skulle komma att skapa ett nytt centrum för älvdalen. Kanske var detta till och med en av tankarna bakom placeringen eftersom man på detta sätt undgick att gynna någon by på någon annans bekostnad. Vi får sannolikt aldrig veta om det förekom rivalitet mellan några byar när den nya kyrkplatsen skulle bestämmas men vi vet att så varit fallet i många andra socknar. I Norrbotten behöver vi inte gå längre än till Boden för att hitta sådana konflikter.

Om goda landskommunikationer dessutom var en viktig faktor vid kyrkans placering kan man förstå att den inte förlades till den stora medeltida byn Ytterbyn. Än idag är älvmyningen vid Ytterbyn mycket bred och direkt olämplig för all form av enklare färjetrafik och på 1400-talet var fjärden ännu bredare och flytetygen ännu enklare.

En jämförelse mellan färjeläget vid Kalix och ett möjligt färjeläge vid Gammelgården bör däremot snarast ha utfallit till Gammelgårdens fördel. Dessutom bör det, vid denna tid ha gått att segla de kustgående handelsfartygen ända upp till Gammelgården för att där möta forsbåtsfararna från älvdalen. Inte heller kan vi helt utesluta möjligheten att det kapell som bör ha funnits före stenkyrkans tid eventuellt låg i Gammelgården. Både i Pitedalen och i Luledalen uppges ju de äldsta träkyrkorna ha legat längre upp i älvdalen än de senmedeltida stenkyrkorna med sina kyrkstäder och marknadsplatser. Ännu har det dock inte framkommit några fakta som på något sätt styrker en sådan teori. Det enda vi med säkerhet vet är att Gammelgården var en etablerad by långt innan Kalix blev centrum i bygden.

Att valet av kyrkplats ändå föll på det ensamma färjeläget kan möjligen ha haft sin grund i rivalitet mellan de dominerande byarna men kan lika väl ha haft en så enkel förklaring som att vårfloderna redan då upplagrade sandrevlar i älven mellan Kalix och Gammelgården och att dessa gömda och smygande hinder gjorde handelskeppens sista sträcka alltför osäker. Även andra för oss okända faktorer som marktillgång för prästboställets jordbruk och gamla etablerade handels-traditioner kan ha påverkat valet av kyrkplats.

Nu, 500 år efteråt, kan vi mest bara spekulera över varför kyrkan fick den plats hon fick, men just det faktum att hon lades litet vid sidan av den gamla bygden ger istället oss litet bättre möjligheter att mer renodlat studera några av de samhällsdanande mekanismer som under seklerna styrde många orters utveckling från små kyrkbyar till moderna kommuncentra. Samtidigt underlättar detta också, åtminstone i Kalix fall, kulturminnesvårdens strävan att knyta ihop de samhällsdanande mekanismernas inverkan under århundradena med den samhällsbild som omger oss idag och med ansträngningarna att i den fysiska miljön bevara spåren av gångna skeenden.

EN UTVECKLINGSPARALLELL

Kalix och Överluleå, olika i ålder men lika i funktion

Kalix utveckling till ett modernt samhälle sträcker sig över så lång tid som cirka 400 år, från kyrkans utstakning vid slutet av 1400-talet till industrialismens genombrott vid slutet av 1800-talet, då skogsindustrins blomstring definitivt förändrade både bygdens och tätortens liv, även om tätortens bebyggelse inte kom att påverkas lika starkt som på många andra håll.

Eftersom det kan vara riskfyllt att dra några slutsatser om samhällsutvecklingen under en lång tid, den kan ha hunnit påverkas av så många sidoinfluenser, skall vi i det följande göra en enkel jämförelse mellan utvecklingen i Kalix under 400 år och motsvarande utveckling i Boden under 75 år. Så kort tid tog det nämligen för den ur fäbodan eller sjöbodan framväxta Bodbyn att utvecklas till järnvägsknuten och fästningsstaden Boden. De viktigaste stegen i denna utveckling togs mellan invigningen av Överluleå kyrka 1831 och uppbyggandet av Bodens garnison 1900-1910 och där kan vi tydligare se hur samhället utvecklades.

Innan vi helt lämnar föregående kapitelns huvudfråga om varför Kalix kyrka fick den plats hon fick skall också sockenjämeförelsen mellan Kalix och Överluleå användas till att något belysa detta problem. Den byarivalitet som antytts ovan och som vi kanske kan ana i Kalix finns nämligen dokumenterad i Överluleå. Byagräl om nya kyrkors placering och gamla kyrkors flyttning har vanligen haft minst två orsaker. Dels var de regelbundna och lagstadgade kyrkresorna betungande med gamla tiders transportmedel och alla ville ha så kort kyrkväg som möjligt. Dels hade många ekonomiska intressen av att bo nära sockenkyrkan eftersom det sockencentrum som där kunde utvecklas också kunde tänkas innebära andra fördelar för de närboende.

När den väldiga Luleå socken, "stor som ett kungarike" skulle delas vid början av 1800-talet föreslogs att den nya kyrkan skulle förläggas till den medeltida byn Heden där älvdalens äldsta kyrka och marknadsplats enligt traditionen hade funnits innan stenkyrkan i nuvarande Gammelstad byggdes på 1400-talet. Bönderna i byarna öster om Luleälven hade emellertid en helt annan uppfattning och till en början stoppades hela sockendelen. Många av de protesterande hade så kort väg till den gamla sockenkyrkan att hela projektet ur deras synpunkt var meningslöst. När delningen äntligen fastställdes 1826 placerades kyrkan i Bodbyn på det smala näset mellan Luleälven och Ljusån med dess sjösystem. Därigenom fick kyrkan den, ur kommunikationssynpunkt bästa möjliga placeringen med bekväma vattenvägar och vintervägar från den nya socknens båda största jordbruks- och bosättningsområden och ingen av de gamla byarna fick äran att bli kyrkby.

Om man inte reser krav på vetenskaplig exakthet kan man kanske i denna salomoniska lösning se en möjlig parallell till Kalix kyrkas placering på neutral mark mellan de dominerande byarna vid älvmynningen. Där blev det också rättvist reseavstånd för dem som bodde ute på kusten när de jämförde sig med dem som bodde längre upp i älvdalen.

Marknaden

För Kalix del kan vi nog räkna med att en marknadsplats uppstod intill kyrkan redan i slutet av 1400-talet, sannolikt innan tempelens var färdigt och invigt. Exakt var medeltidens marknadsplats låg vet vi inte men vi kan anta att den inte låg alltför långt från 1700-talets motsvarighet vilken finns utmärkt på kartor som en bit av älvstranden rakt nedanför prästgården.

I Överluleå fanns sedan urminnes tider lappmarknaden i Heden väster om älven och kyrkans tillkomst inne i Boden fick inte någon omedelbar inverkan på denna verksamhet. Hantverkare av olika slag bosatte sig dock redan på 1840-talet intill den nya kyrkan och beredde därmed vägen för den flyttning av marknaden upp till kyrkbyn, som kom till stånd efter en svår olycka i samband med överfart över Luleälven en sen och genomfestad marknadskväll. Tolv personer drunknade när de skulle ta sig hem från marknadsbyn Heden till det nya samhället i Boden. Redan då påverkades samhällsplaneringen av olycksrisker. Marknaden i Kalix hotades inte av några trafiksäkerhetskrav men hade ändå en osäker tillvaro under många generationer till följd av den statliga handelspolitiken. Dessa problem skall behandlas närmare i kapitlet om den kommersiella utvecklingen i Kalix.

Rättsväsendet

Med handelns inordnande i fasta former fick näringslivet och därmed skatteväsendet sina intressen tillgodosedda i de nya kyrksocknarna. Nästa statliga kontrollinstans som kom till kyrkbyarna var domstolsväsendet. I Boden stod tingshuset färdigt redan två år efter kyrkan, alltså 1833 och den nära anknytningen mellan de båda statliga myndigheterna demonstreras tydligt genom tingshusets placering. Det står bara några meter utanför kyrkogårdsmuren och axiellt mot kyrkans västportal.

När det första tingshuset byggdes i Kalix är inte klarlagt men man vet att det åtminstone hållits ting där sedan 1540-talet, alltså nästan 300 år innan det första tinget hölls i Boden, men anknytningen till kyrkan och sockencentrum var sannolikt lika stark. På 1764-års karta, som är den äldsta man kunnat hitta över Kalix, finns den tidens tingshus inritat ungefär där man idag har en grästäckt refug som skiljer kyrkans parkeringsplats från Kyrkogatans backe upp mot våra dagars tingshus. 1700-talets tingshus i Kalix låg således ungefär lika långt utanför kyrkogårdsmuren som motsvarigheten i Boden 70 år senare.

Under 1800-talets senare del kan man i Kalix skönja en ändrad attityd till centrumfunktionernas placering i samhället. När ett nytt tingshus skulle byggas 1864 placerades det norr om kyrkstaden, 300 meter från kyrkan men bara tjugo meter från den numera brunmålade skolbyggnaden vid Västra Skolan, som uppförts ett årtionde tidigare. Den hade säkert bidragit till att förflytta Kalix egentliga centrum längre bort från kyrkan och nu drog den det kombinerade tingshuset och sockenstugan med sig.

Samtidigt hade handlare och hantverkare slagit sig ner längs den gamla landsvägen mot Sangis och Torneå och påbörjat dess omvandling till Köpmangatan, vilket ytterligare bidrog till att skapa ett nytt centrum på något avstånd från den gamla kyrk- och marknadsplatsen. När vi nu ändå gått händelserna i förväg genom att följa tingshusens flyttning bör vi samtidigt uppmärksamma att denna centrumförflyttning på 300 meter vid mitten av 1800-talet är första steget på den utveckling som lett fram till att Kalix egentliga centrum nu ligger vid Valhall, Posten, Domus och kommunalhuset, 600 meter från kyrkan. När det nuvarande tingshuset byggdes vid sekelskiftet 1900 innebar dess placering på kullen ovan kyrkan att domstolsväsendet återvände till sin gamla plats i samhällsbilden och därmed återgav Kyrkbacken en av dess förlorade funktioner.

Kyrkstaden

Tredje steget i den nya kyrkplatsens utveckling blev både i Kalix och i Boden att en kyrkstad växte fram intill stenkyrkan. I Kalix tillkom den sannolikt redan under 1600-talet, alltså bara halvtannat århundrade efter kyrkans tillkomst. 1600-talet anses vara den period då de små husgrupper med stugor och stallar, gårdar och marknadsbodas som tidigt fanns omkring norrlandskyrkorna började utvecklas till riktiga kyrkstäder mot ordnade kyrkseder knutna till speciella kyrkhelger. Det finns ännu inga entydiga bevis på att Kalix kyrkstad verkligen uppstod under detta århundrade men det finns heller inga uppgifter som talar för att den skulle varit nämnvärt yngre än sina motsvarigheter i grannsocknarna.

Att kyrkstädernas tillkomst dateras till 1600-talet sammanhänger bland annat med att deras utveckling av forskningen uppfattas som ett resultat av den hårdare kyrkoplikt, alltså tvånget att gå i kyrkan, som beslutades av Uppsala möte 1593 och som i sin tur var en konsekvens av den mer undervisande inriktning som den då äntligen förverkligade reformationen givit kyrkan.

När den nya Överluleå kyrka började planeras 1826 hade flertalet hemman i den nya socknen redan stugor i Gammelstad och sockenborna var vana att leva kyrkstadsliv. Det var därför naturligt att det redan ett år efter kyrkans ingivning presenterades en plan för hur kyrkstaden skulle se ut. Behovet av en kyrkstad var inte att ta fel på. Den planerades för 400 stugor och fick 325 nummer när den var som störst.

Försvaret

Vi uppfattar ofta Boden som den militärt viktigaste platsen i Norrbotten men faktum är att kuststäderna samt Kalix inlemmades i försvarsorganisationen långt tidigare än Boden. På alla orterna finns dock militärväsendet som en viktig ingrediens i samhällsutvecklingen även om tiden och mekanismen är olika.

Till landskapet Norrbotten kom det år 1682 upprättade indelningsverket först 1696 då landskapet skrev kontrakt med Karl XI om hur försvaret skulle organiseras i norr. Uppbyggnaden tog dock tid och först 1724 fick Kalix sitt första officersboställe, kaptensbostället Kungsvik som lades på prästbordets mark cirka 400 meter uppströms prästgården i nuvarande kvarteret Krubban. Kaptenen bör då bland annat ha haft sina åkrar på den mark som nu är kyrkogård och sin strandslätter tillsammans med Innabäcksborna på den yta som nu är campingplats och som ännu på 1700-talet bör ha fått värdefull gödsling av den årliga vårfloden. Med tiden fick Kalix ytterligare två officersboställen på granngårdarna Landet och Johannesberg samt en egen exercished vid Näsbyn för östra och norra länsdelen. Av allt detta finns idag endast fragmentariska spår. Att försvarsområde 67 idag har sin stab i Kalix och att vi talar om en Kalixlinje i vårt försvar mot öster får uppfattas som fortsättningen på den verksamhet som startade 1724.

Till Boden kom försvaret på allvar först 1901 sedan man avgjort debatten om huruvida den nya fästning som skulle bli "Norrlands lås" borde förläggas till Kalixdalen eller till Luledalen. Om försvaret alltså kom sent till Boden så fick det ju istället så mycket större inverkan på både samhällsliv och samhällsbild på den ort som skulle utvecklas till landets största garnison utanför Stockholm.

Sockenmagasinen

På 1764 års karta över Kalix kan vi utläsa hur samhällsorganisationen började utvecklas så långt att man gemensamt i bygderna rustade sig för att klara väntade svårigheter. Där finns nämligen ett sockenmagasin inritat strax nedanför tingshuset eller sockenstugan som det också kallades. Magasinet stod ungefär mitt i den nuvarande korsningen Kyrkogatan - E 4:an och var helt enkelt en sparkassa för utsäde. Där sparade bönderna brödsäd från goda år för att man skulle kunna klara spannmålsproduktionen över de ständigt återkommande nödåren. En nödårsförsäkring skulle man kunna kalla systemet med en modern term. Att magasinet låg intill kyrkan och inte i någon av de stora jordbruksbyarna kan inbjuda till tolkningar. Det bidrog under alla förhållanden till att göra kyrkplatsen till ett allt viktigare sockencentrum. Väster om kyrkan finns vid samma tid också två kronobodar, två timrade magasin som bland annat användes när naturaskatten skulle erläggas. I förklaringen till 1764 års karta påpekas det speciellt att de två bodarna är gamla. Ett bevis på att skatt länge uppburits vid kyrkplatsen.

Sockenmagasinet i Boden står idag inte vid kyrkan utan är flyttat till Kommendörsgatan öster om Bodträsket, där det fungerat som handelsmagasin under många år, efter att den egentliga magasinfunktionen upphörde. Dess storlek berättar istället om vilken betydelse sockenmagasinet hade vid början av 1800-talet.

Arresten

Ytterligare ett litet men ändå inte betydelseöst steg i koncentrationen av samhällsangelägenheter till Kalix kan iakttas på 1811 års karta. Då har också en sockenarrest tillförts den offentliga miljön omkring kyrkan. Den låg i backen ovanför 1700-talets tingshus ungefär i den nuvarande korsningen mellan Kyrkogatan och Köpmangatan, inte så långt från det nuvarande polis-
huset.

Skolan

Ett av de allra viktigaste stegen i det svenska samhällets utveckling och samtidigt det steg som gjorde sig mest synligt ute i bygderna var folkskolans införande. Den ordnade skolgången torde ha kommit ungefär samtidigt till de flesta socknarna i Norrbottens kustland, det vill säga under åren närmast efter 1842, då folkskolestadgan infördes, men sedan varierade det betydligt i viljan att bygga skolhus.

I Boden byggdes den första skolan åren 1847-48 i backen nedanför tingshuset och bara ett stenkast från kyrkgaveln. Därmed var den administrativa kyrkbyn i princip färdig. Kyrka, kyrkstad, tingshus och skola formerade uppe på Kyrkkläppens lilla kulle en kärna åt den nya socknen och där kan vi än idag studera den i relativt oförstörd form, mycket tack vare att järnvägens tillkomst och garnisonens etablering drog den nya stadskärnan bort från själva kyrkbacken.

I Kalix gamla kyrkostad, där markfrågorna omkring kyrkan sedan länge varit komplicerade, gick det litet trögare att lösa skolfrågan. Så sent som den 25 december 1853, alltså elva år efter folkskolestadgans tillkomst, föredrogs i sockenstämman "åter den så ofta ventilerade frågan om plats och tomt för byggnaden till fasta skolan i Kyrkostaden". Detta var då fjärde sockenstämmomötet denna höst där skolfrågor och lärarval behandlades. Något av de närmaste åren fick i alla fall skolfrågan sin lösning och den vackert bruna och rikt dekorerade skolbyggnaden intill den sentida Västra skolan uppfördes som Kalix första riktiga skolhus. Sin nuvarande storlek och sin påkostade exteriör fick skolan vid en tillbyggnad på 1880-talet, när industrialismen hade börjat ge kontanter i kommunkassan. Den nya skolans centrumskapande effekt har tidigare berörts i stycket om tingshusens olika placeringar.

DET KOMMERSIELLA KALIX

Stadsgynnande politik

Parallellt med att samhällseliga verksamheter som kyrka, domstolsväsende och försvar samlades till kyrkbyn, eller kyrkostaden, som det heter i de stora norrlandssocknar där man nyttjade kyrkstugor, drogs också alltmer av bygdens kommersiella liv till samma växande centralpunkt. Detta skedde dock inte lika självklart och frivilligt som den övriga centraliseringen. En bra sammanfattning av bakgrunden till detta hittar man i Ragnar Berglings avhandling Den norrländska kyrkstaden, utgiven 1964. Där säger författaren bland annat så här:

I Sverige har alltsedan medeltiden förts en i stort sett stadsgynnande politik. Det går som en röd tråd genom statsmakternas handelspolitiska tänkande och handlande att förbehålla de s k stadsnäringsarna (d v s handel, sjöfart och hantverk) åt städerna. Detta tog sig bl a uttryck i ständigt upprepade förbud mot landsköp och lantmarknader.

Denna politik grundade sig främst på två aspekter, dels skulle städernas expansion, enligt tidens ekonomiska teori, gynna näringslivet i hela landsändan, dels var det lättare att beskatta den centraliserade handeln innanför stadens tullstaket än att ta kronans del av det ambulerande landsköpet och de löst organiserade lantmarknaderna.

I konsekvens med dessa strävanden utdelades stadsprivilegier ganska frikostigt till gamla marknadspplatser under en period i början av 1600-talet. För andra orter kom direkta nedläggningsorder. Kungen beslutade helt enkelt att vissa marknader skulle flyttas till handels- och sjöfartsmässigt lämpligare platser som sedan omedelbart fick stadsrättigheter, även om den befintliga bebyggelsen bara bestod av ett par gårdar. Därmed tvingades bebyggarna vid den gamla marknadspplatsen att flytta efter vare sig de vill eller inte.

1600-talets intensiva stadsgrundningsperiod med sitt privilegiespridande gav, såsom avsetts, ett betydande uppsving för de orter som gynnades men riskerade samtidigt att medföra motsvarande eftersläpning eller tillbakagång för andra, som inte fick de värdefulla rättigheterna. Bland dessa åsidosatta och hotade orter måste vi räkna in Kalix, som varit "laga hamn" på 1500-talet, sannolikt ända sedan kyrkan byggdes, men som nu hotades av de nya direktiven från Stockholm eftersom stadsprivilegierna för det vidsträckta landskapet Västerbotten gick till Torneå, Luleå, Piteå och Umeå år 1621.

De nya städerna fick dock inte den ekonomiska betydelse för landet i stort som de styrande tänkt sig, speciellt inte i Övre Norrland som helt saknat städer fram till 1621 och där samhället fungerat utan dessa hjälpmedel i generationer. Västerbottens och Österbottens handel skedde istället via Stockholm och Åbo enligt det "bottniska handelstvånget" som förbjöd dessa landskap att själva handla söder om Stockholm. Hela Norrland hade för övrigt bara tre städer fram till 1621 nämligen Gävle, Hudiksvall och Härnösand.

Norrbottnens handel

För att förstå hur föga genomtänkt denna snåla privilegietilldelning och den ensidigt stadsgynnande politiken var och hur litet rikets ledning egentligen visste om landet kring Bottenviken kan man titta på hur mycket som skeppades från de olika landskapen. Sådana uppgifter ger Gunnar Hoppe i sin avhandling Vägarna inom Norrbottens län, som utgavs 1945 och som fortfarande är en mycket värdefull källa för kunskap om äldre tiders förhållanden i Norrbotten.

Hoppe har tagit fram uppgifter som visar att det nuvarande Norrbotten spelade en betydande roll i rikets handel redan under 1400- och 1500-talen. Bland de sammanlagt 40 skepp som skulle segla norrut från Stockholm sommaren 1546 destinerades 8 till hamnar i nuvarande Norrbotten och 8 till västerbottenshamnar medan bara fem gick till Angermanland och ett enda skepp lastade i Medelpad. Till hamnarna i det vidsträckta Österbotten, som upptar en tredjedel av Finlands yta, destinerades samtidigt 14 skepp.

Enbart år 1561 infördes till Stockholm bland annat 100 000 kilo lax och över 17 000 kilo annan fisk på båtar tillhöriga norrbottniska handelsmän. All denna lax och alla andra varor som skeppades behöver naturligtvis inte ha producerats i Norrbotten men siffran anger ändå vilken omfattning norrbottningarna hade på den handel som de styrande ville tvinga in under Härnösandsborgarnas och i sista hand Stockholmsborgarnas handelsprivilegier.

1621-22 fick så Umeå, Piteå, Luleå och Torneå äntligen sina stadsrättigheter och därmed trodde de styrande att marknadsbehovet i norr var tillfredsställt. Var och en som något känner landet kring Bottenviken och som vet vilka problem 1600-talets människor hade med kommunikationerna, även de som gick på vatten, kan lätt förstå att bekymren inte var ur världen med detta. Handelsmännen fortsatte med sitt landsköp och sina lantmarknader så som man bedrivit dem i generationer. Delvis kan nog detta ses som en lindrigare form av skattesmitning, delvis var det ett resultat av den enkla logiken att det är lättare för en köpman att resa runt till tjugo hemmansägare än för dessa tjugo att resa till en stationär handelsman. En liknande logik bidrog även till att konservera de små lantmarknaderna, eftersom de gynnade handelsmännen. Det var lättare för en köpman att komma över allmogens produkter billigt om det inte var alltför många köpare inom räckhåll och det var lättare att få bra betalt för tyger, salt och smidbart järn om inte utbudet var alltför stort.

I praktiken tolererades också både landsköpet och lantmarknaderna även efter att städerna fått sina privilegier och lantmarknaderna beskattades i stort sett lika som stadsmarknaderna dock alltid under beteckningen "olaga marknader" i skattelängerna. För att ändå, i görligaste mån tvinga in all handel längs norrlandskusten under kronans direkta kontroll inrättades speciella torgdagar som skulle hållas varje lördag både i städerna och på en rad orter utan formella handelsrättigheter, bland dem Kalix. Motet mot Kalix marknadsp plats var därmed avvärijt, åtminstone tillfälligt.

Fläckiar och köpingar

En ny, och för Kalix del intressant vinkling på statsmakternas försök att styra och beskatta lantmarknaderna var landshövding Frans Krusebjörns förslag att man på lämpliga platser inom det dåvarande Västerbotten skulle inrätta "fläckiar" eller köpingar som de senare kallades. "Fläckiar" skulle fungera som en sorts legitima stadsfilialer i bygder som hade alltför lång väg till de nya privilegierade städerna och som därför hade svårt att skaffa förnödenheter, framför allt det livsviktiga saltet, så nödvändigt bland annat för de stora fiskfångsternas konservering och export.

"Fläckiar" skulle få ha torgdag varje lördag precis som de privilegierade städerna och dit skulle man också få rätt att locka hantverkare genom att ge dem några skattefria år medan de etablerade sig. På detta sätt kunde de nya marknadsplatserna få bli så lika de riktiga städerna som möjligt men utan att för den skull kunna bli deras konkurrenter eller växa ut så att de behövde en egen beskattningsmyndighet.

Landshövding Krusebjörns förslag vann småningom uppskattning och vid landstinget i Luleå 1651 kunde han besluta att "fläckiar" skulle inrättas i Bygdeå, Storkåge, Råneå, Kalix och Övertorneå. Därmed hade Kalix marknadsplats och näringsliv definitivt klarat det hot som stadsprivilegierna till grannorterna ett tag hade inneburit och samtidigt tog Kalix kyrkby ett viktigt steg i utvecklingen mot våra dagars utbyggda service- och kommuncentrum. Kalix fick till och med en extra privilegierad ställning bland de nya köpingarna eftersom marknadsplatsen blev stadsfilial åt både Torneås och Luleås borgare.

Fortsättningsvis får vi tänka oss att den kommersiella utvecklingen i Kalix gick ungefär parallellt med den i städerna. Näring efter näring ökade ortens utbud. Garvare, gjutare och skomakare kan tidigt ha sökt sig till kyrkbyn och marknadsplatsen för att lättare komma i kontakt med kunderna och någon avdankad karolin kan ha slagit sig ner där för att mot en ringa ersättning undervisa bybarnen i vad han kunde, långt innan folkskolestadgan ens var påtänkt. Behovet av en byasmed uppstod, om inte förr, när indelningsverket, soldattorpen och officersboställena kom till bygden.

Bygdens mognad och en ny tid

Vid slutet av 1800-talet var så den nordsvenska kyrkbyn Kalix färdigutvecklad. Där trängdes präst och gästgivare, klockare och länsman, i de smala kyrkstugegränderna. Välbeställda bönder och skröpliga fattighjon köade tillsammans hos de gamla landsköpmännens efterträdare, handelsmännen i sina handelsbodas och där mötte hantverkaren i fjärde generation den nyetablerade sågverksägaren utan att någon av dem hade en tanke på att den ene representerade en borttynande och den andre en framstormande produktionsform. Det var nämligen vid den här tiden, för ungeför 100 år sedan, som industrialismen började göra sig märkbar på svensk landsbygd.

I Kalix trängde industrialismen aldrig in i stadsbilden riktigt på allvar. De stora sågverk som helt omdanade bygdens grundstruktur under årtiondena omkring sekelskiftet lades genomgående på något avstånd från kyrkbyn men istället bör industrialismens människor ha förändrat vardagslivet i gränder och bodar på ett påtagligt sätt. Nu blandades världsvana sjökaptener med slitna arbetarhustrur och hårdföra flottare i kyrkbänkarna och hos gästgivarna, som blivit flera, möttes kapitalstarka virkeshandlare och driftiga sågverksägare över gästbudsbord som i hedniskt överdåd lätt kunnat tävla med de julbord vår tid endast tillåter sig vid enstaka tillfällen under advent. En ny tid och en ny samhällsutveckling tog vid just när den gamla nått sin lantliga fullbordan och övermognaden givit fart åt amerikaemigrationen.

Den tid som tog vid, vår egen tid och vårt eget århundrade skall här inte behandlas lika utförligt som de århundraden som lett fram till dagens samhälle. Dels är det senaste århundradets historia med industrialismens framväxt och tillbakagång, folkrörelsernas betydelse i samhällsarbetet, jordbrukets omstrukturering och manschetterkenas expansion alltför välbekant för att behöva upprepas, dels har det kommuncentrum som denna bevarandeplan behandlar undgått att i fysisk bemärkelse påverkas alltför starkt av industrialismen på ungefär samma sätt som dess ursprung, Kyrkydden, en gång undgick att påverkas alltför starkt av bondebygden, nämligen genom att helt lugnt ligga vid sidan om. Medeltiden valde kyrkudden mitt emellan de stora byarna och träindustrin valde kusten utanför kyrkbyn.

Till Kalix centraliserades däremot även i fortsättningen många av bygdens gemensamma angelägenheter. Här byggdes frikyrkor och Folkets Hus fler och större än i byar och sågverkssamhällen, hit drogs skolor och lasarett, krigsflygfält och sportanläggningar, handel och nöjesliv men ganska litet modern industri. Sådan har däremot uppstått, låt vara i liten skala, både i Nyborg, Morjärv och Sangis. Kalix fortsatte att främst vara CENTRUM i bygden, precis som det var tänkt från början.

Därför kan man med fog hävda att dagens Kalix i rätt nedstigande led är arvtagare till det administrativa centrum som etablerades här någon gång mellan 1472 och 1482, den okända dag då Kalix blev egen socken, fri från Luleås överhöghet. Kalix tätort är därmed den logiska konsekvensen av en minst 500-årig utveckling, ett arv som förpliktar.

NYA PLANER FÖR EN NY TID

Rutnäsplanen som hotade hela Kalix

När vi idag planerar och bygger våra moderna kommuncentra tänker vi sällan på deras ursprung eller utvecklingshistoria och missar därför ofta värden och tillgångar som kunnat göra samhällsbilden både andligt och visuellt rikare. Det är så många förment "nyttigare" synpunkter som först skall beaktas. Detta är emellertid ingen modern åkomma. 1800-talets samhällsbyggare var minst lika hänsynslösa mot sina föregångares verk som vi nu är mot deras miljöer. Vid mitten av 1800-talet ansågs det allmänt att gatorna måste breddas och rätas och helst läggas i rutnätssystem, bland annat för att tillfredsställa den ökande trafikens krav, ur vår tids synpunkt ett märkligt framsynt resonemang. I storstäder som Paris och Berlin förfäktade de styrande efter erfarenheterna från Pariskommunen, att man också behövde raka gator för att lättare kunna föra trupper genom städerna när man behövde slå ner de väntade upproren.

Dessa och andra "omänskliga" tankar drev fram ett stadsbyggande som, till följd av sina radikala ingrepp i gamla städer, fick beteckningen "Stadskirurgi". På svensk botten tog sig dessa tankar bland annat uttryck i ett förslag om rivning av stora delar av Gamla stan i Stockholm och framdragning av en bred boulevard från Slussen till Slottet.

Stadskirurgin var emellertid inte bara ett storstadsfenomen, till och med lilla Kalix i det från Paris och Berlin så avlägsna Norrbotten undgick med nöd och näppe omfattande stadskirurgiska ingrepp. 1885-88 upprättades nämligen en rutnätsplan för Kalix tätort som, om den genomförts, nästan helt skulle ha sopat bort alla spår av Kalix långa historia och gett orten samma typ av stadsbild som den nyanlagda grannstaden Haparanda. Morjärsvägen var den enda gamla gata som skulle fått finnas kvar i den ståtliga planen men den skulle å andra sidan, enligt ett ytterligare "förbättrat förslag" ha gjorts om till en fyrfilig esplanad som var tänkt att mynna ända ner på älvstranden och som skulle bära namnet Storgatan. I nuvarande Centralparken skulle Storgatan korsa den likaledes fyrfiliga Centralesplanaden som skulle gå från stranden norr om kyrkan till Rammelberget. Varifrån denna skulle ta trafik nog att fylla de fyra gatubredderna framgår dock inte av planen. I övrigt består förslaget av 18 meter breda gator som i vinkelräta rutor omsluter kvarter på cirka 100x100 meter utlagda som om marken varit lika slät som ritbordet och de fyra väderstrecken varit de enda tänkbara körriktningarna.

Stadsplaner avsedda för innevånarna

Lyckligtvis hade det under 1800-talets två sista decennier vuxit fram en reaktion mot tidens okänsliga sätt att hantera sina städer. Det var till en början några centraleuropeiska och engelska arkitekter och konsthistoriker som tyckte att det gått för långt med stadsförnyelsen och som i föredrag, debattskrifter och egna stadsplaner utvecklade en ny stadsbyggnadsteori men gjorde detta utifrån urgamla mänskliga erfarenheter istället för att låta sig ledas av akademiska påfund och härskares önskningsar.

Den arkitekt som fick största inflytande på svenska förhållanden var wienaren Camillo Sitte som tog sitt mått ända från den antike grekiske filosofen Aristoteles. Redan omkring år 340 före Kristus fastslog denne antikens störste vetenskapsman att "en stad måste byggas så att dess innevånare blir lyckliga". Denna för oss självklara tanke var långt ifrån naturlig i det av enväldshärskare styrda Europa som snart skulle krossas av första världskriget.

Sitte vände sig mot stadskirurgin och de snabba omdaningarna. Istället ansåg han att man skulle studera och i möjligaste mån försöka efterlikna det sätt på vilket de medeltida städerna och de större landsbygdsbyarna hade uppstått ur sina egna ekonomiska, sociala och terrängmässiga förutsättningar. Enligt Sitte hade detta naturliga växande gjort att alla funktioner med tiden hamnat på sina rätta platser i stadsbilden, ungefär så som det ovan beskrivits att Kalix och i viss mån Boden vuxit fram.

Utifrån sina teorier och iakttagelser formulerade Camillo Sitte en rad stadsbyggnadsrekommendationer bland vilka många även äger tillämpning på svenska förhållanden och några till och med passar in i detta sammanhang. Sitte säger bland annat att: "Stadsbebyggelsen skall anpassas efter terrängen, vindriktningen och förekomsten av öppna vatten", tankar som också mycket väl skulle kunna appliceras på Kalix.

Camillo Sitte hade vidare en rad tankar om hur man skall utforma torg och öppna platser och hur dessa skall förhålla sig till den omgivande bebyggelsen samt om bebyggelsens detaljutformning. För de enskilda husen eftersträvade han oregelbundenhet och variationsrikedom i både storlek, tomtplacering, färgsättning och fasadmateriäl, varigenom han ville åstadkomma en omväxlande och "målerisk" stadsbild.

En svensk stadsplanerare med naturliga drag

Efter föregående långa presentation av en österrikisk 1800-talsarkitekt frågar sig nog många läsare vad denne vördnadsvärde man har att göra med Kalix i Norrbotten. Som snart skall framgå har Camillo Sitte mycket mera att göra med både Kalix, Kiruna och Boden än vad varken han själv eller hans samtida norrbottningar någonsin blev medvetna om. Sittes främste lärjunge i Sverige var nämligen det tidiga 1900-talets främste stadsplanearkitekt i vårt land, Per Olov Hallman, den man som bland annat bidrog till att rädda Kalix från de hotande stadskirurgiska ingreppen.

Hallman tog i ungdomen starka intryck av Sittes tankar, vidareutvecklade dem för svenska förhållanden och förverkligade många av dem i sina mer än 100 stadsplaner för inalles 76 svenska städer och tätorter. Bara i Stockholm planlade Hallman 12 stadsdelar och kvarterersområden och i Norrbotten gjorde han nya planer för Kiruna, Boden och Kalix samt utvidgade den befintliga stadsplanen i Haparanda.

Både i Kiruna och i Kalix hade Hallman stor frihet att tillämpa Sittes och sina egna tankar. Kiruna skulle byggas på jungfrulig mark och erbjud med sin kuperade terräng och storslagna natur idealiska förhållanden för en stadsplanerare som ville ta vara på sådana värden. Så fick också Kiruna en stadsplan som ännu idag tilldrar sig uppmärksamhet från experter och planerare långt utanför landets gränser.

Kalix erbjöd istället, men sin långa historia som förvaltningscentrum, sitt system av gamla vägar, sina cirka 60 större och mindre gårdar i mycket fri gruppering och sin närhet till den breda älven, intressanta förutsättningar för den planerare som ville "respektera allt som respekteras kan" för att tala med Hallmans egna ord. I båda fallen lyckades Hallman också att i mycket hög grad uppfylla den aktuella debattens krav på hänsyn till befintliga förhållanden.

För att ge läsaren en något fylligare bild av Per Olov Hallman som stadsbyggnadsteoretiker och planarkitekt skall här sammanställas några korta, lösryckta och osorterade omdömen om och citat från honom. Den viktigaste källan för detta avsnitt är den avhandling i konsthistoria som, nuvarande miljöreportern vid Riksradiot, Tomas Paulsson utgav 1959 under titeln Den glömda staden. Boken behandlar huvudsakligen Per Olov Hallman, hans tid, hans förebilder, hans stadsbyggnadsteorier och hans arbeten i Stockholm. Trots att boken uttryckligen koncentrerar sig på Stockholmsuppdragen har den mycket att ge även till den som intresserar sig för de 75 övriga orter i landet där Hallmans planeringstankar fick slå igenom.

Hallman tog helt avstånd från det franska stadsbyggnadsmönster som bland annat givit den teoretiska grunden för skapandet av den nya stadsdelen Östermalm i Stockholm, för anläggande av de överstatliga esplanaderna i den lilla landsortsstaden Gävle, för stenstaden i Sundsvall och för återuppbyggnaden av centrala Luleå efter branden 1897.

Av det vi vet om Hallmans starka personliga engagemang i tidens stadsplaneringsdebatt kan vi också gissa oss till att han bör ha blivit mycket uppbragt när han vid sitt arbete med Kalix stadsplan 1904 fick se hur 1885 års planförslag velat ge det lilla och idylliska Kalix gator och esplanader som blivit utskrattade för sin överdimensionering redan i Gävle, som ändå hade varit hela Norrlands viktigaste stad sedan århundraden.

Istället för i franska storstäder sökte Hallman sina förebilder i svenska småstäderna och hävdade att man borde låta både befintliga och nya städer få växa lika naturligt som de gamla städerna dittills hade fått göra. Hallman vidareförde således Camillo Sittes gamla tankar och skärpte dem ytterligare bland annat i den ovan delvis citerade sentensen "Stadsbyggaren måste respektera allt som respekteras kan".

Om Hallman emellertid bara hade gripit tillbaka på äldre tiders förhållande hade han knappast fått göra stadsplaner för de 76 orter som nu anförtrodde sin utveckling i hans händer. Hallman hade naturligtvis en rad synpunkter även på hur städernas nödvändiga moderniseringar skulle gå till men eftersom dessa till stor del inte fick någon tillämpning i Kalix överläts åt den intresserade att specialstudera dessa i Tomas Paulssons avhandling. Här skall endast beröras några detaljer i hans mer moderna tankar.

De berättigade skönhetskrav som det tidiga 1900-talet ställde på sina städer menade Hallman att man till stor del kunde tillfredsställa med enstaka monumentalbyggnader medan det stora antalet byggnader borde hållas i en mer vardaglig skala. Enligt Hallman var det därför helt fel att, såsom 1800-talets arkitekter ofta gjorde, placera monumentalbyggnader i gatuväggarna så att den som gick på gatan kom att passera förbi dem och i vissa fall nästan under dem. Viktiga byggnader skulle istället placeras i de många gatufonder som den terränganpassade stadsplanen skapade med hjälp av sina svängda gator och sneda vinklar. Den som något känner Kalix stadsbild minns genast hur denna till stor del får sin prägel av att monumentala eller karaktäristiska byggnader ligger i gatufonder och sneda gathörn, precis så som Hallman ville ha det och likväl fanns många av dessa byggnader innan Hallman upprättade sin plan. Stadsplanen för Kalix blev en fin sammansmältning av Hallmans teorier och Kalix befintliga bebyggelse. Hallman lyckades på detta sätt ofta leva upp till sitt måtto att "tillgodose skönhetskravet utan att åsidosätta de praktiska fordringarna".

Tidens vurm för naturligt anlagda stadsplaner kom sig inte bara av en önskan att låta gatorna följa terrängen. Hallman bevisade också att det var billigare att anlägga sådana städer och ansåg det dessutom "trevligare" att vandra i en miljö med svängda gator än att gå i en schackbrädesmönstrad stad. Hallman krävde, liksom läromästaren Sitte, omväxling i staden en synpunkt som hade beaktats föga i den praktälskande och storvulet kejsarliga 1800-talets stadsbyggnadskonst. Många tycket som Hallman men han hade dessutom förmågan uttrycka sina tankar i både skrift och tal samt inte minst att förverkliga dem i konkreta stadsbilder.

De mest extrema motsatserna mellan olika stadstyper såg Hallman i kontrasten mellan å ena sidan, de gamla europeiska städer där gatunätet till och med kunde vara så villsammt att besökaren hade svårt att hitta och å andra sidan de moderna amerikanska rutnätsstäderna där man, bland annat av orienteringsskäl, inte ens gav gatorna namn utan helt sonika bara numrerade dem från det ena väderstrecket till det andra.

I ett föredrag på teknologföreningen i Stockholm 1895 sammanfattade Hallman mycket av sina idéer i några korta meningar:

"man skall bygga en stad så att innevånarna skola bo trefligt, ej så att turisterna skola ha det bekvämt att hitta der; ej för att ses fogelperspektiviskt eller efter karta utan så att man får de rätta skönhetsintrycken nere på marken. Stadens innebyggare gå ju ej efter karta när de äro ute; skaffa dem istället några minnespunkter som erbjuda omväxling och nöje".

Kalix - En provkarta på Hallmans idéer

Den som känner Kalix har säkert redan i ovanstående summariska beskrivning av sekelskiftets stadsbyggnadsteori och Hallmans idéer hittat många punkter som direkt stämmer in på Kalix stadsbild. Inte minst äger det avslutande citatets tal om svårigheten att hitta och värdet av minnespunkter sin direkta tillämpning där. Otaliga är de besökare som haft svårt att hitta i Kalix, där den gamla kärnan bara har en handfull vinkelräta gathörn och bebyggelsen växlar vilt i storlek och färg, placering och funktion. Men lika många är de som fått en oförklarlig klockarkärlek till detta irrationella samhälle, så olikt flertalet av våra övriga standardrutiga tätorter och som utan att själva riktigt vara medvetna där-om, uppfattat värdet i den omväxlande bebyggelsen och de böjda gatorna med vackra hus i fonden. Alla dessa har reagerat precis som Sitte och Hallman avsåg inför de miljövärden som de ville bevara eller skapa.

Precis som Hallman erkänner ser rutnätsplanen vackrare ut på kartan eller från luften men staden skall upplevas av de många människorna och de kan bara uppleva "de rätta skönhetsvärdena nere på marken".

Både Sitte och Hallman betonade ofta värdet av att en ort har ögonsamband med öppet vatten, något som Kalix förunnats i rikligt mått. Därför är de nu aktuella arbetena med gångvägar och parker längs älven värda all uppskattning, såväl från rent kulturhistorisk synpunkt som från oss som snart får glädje av dem och från Hallman i hans himmel.

Gatunätet

Det gatunät Kalix har idag ritade Per Olov Hallman 1903 - 1904 utifrån tre givna förutsättningar.

Bebyggelsen
Vägarna
Terrängen

Där 1885 års planförslag upprättats som om all befintlig bebyggelse redan var rivningsdömd lyckades Hallman pussla in ett system av fungerande gator och rättvisa tomter på ett så hänsynsfullt sätt att bara en handfull gårdar behövde förlora något hus när gatorna skulle dras fram. Grunden för detta var naturligtvis att han, så långt som möjligt, gjorde gator av de gamla byvägarna. Till och med de smala stigarna mellan olika åkertegar fick i några fall bli gator med hus och trafik. Det bästa exemplet på detta är Torggatan och Hantverkar-gatan väster om Västra skolan, där de tidigare åtskiljde några av kaptensboställets åkrar på det som nu är kvarteren Järnet, Jungfrun och Orion.

Resultatet av hans strävan att "respektera allt som respekteras kan" har blivit att hela gatunätet idag karaktäriseras av just de grundegenskaper som Hallman förordade:

många krokiga gator
få rätvinkliga gathörn.

Kalix skenbart oorganiserade gatunät är således inte så slumpmässigt som det kan tyckas. Det har bara en annan logik än den vi är vana att finna i svenska kommuncentra. Det har helt enkelt tillåtits att växa naturligt ur befintliga förutsättningar.

Kyrkudden, Köpmangatan och Kyrkstaden

Till de viktigaste bland Kalix naturliga förutsättningar får vi räkna det faktum att orten vuxit ut från en udde på älvstranden och grupperat sin bebyggelse bakom vikarna norr och öster om udden samt längs de gamla landsvägarna till kyrkan och till färjeläget längst ut. Vi bör här komma ihåg att kyrkudden var mycket mer dominerande i gamla tider än vad den är idag. För 500 år sedan stod de nuvarande strandängarna mellan Björknäs och Kalix ömsom strax under och ömsom strax över vattenytan på den stora äva som täckte delar av de låglänta markerna i Rolfs och Innanbäcken.

Motsvarande äva nedströms kyrkudden skapade vid högvatten en bred vik långt upp där busskiosken nu ligger och gjorde på andra stranden Filipborgskullen till en ö och byn Vallen till en halvö. Mellan dessa båda ävor sträckte sig kyrkudden som en pir över mot södra stranden och drog alla vägfarande till sig. Kyrkan blev ett landmärke för både väg och vatten och en naturlig plats för marknader där många skulle mötas. Var den äldsta marknadsplatsen låg vet vi, som tidigare påpekats, inte ännu, men på 1764 års karta finns marknadsplatsen inritad på stranden rakt nedanför prästgården och på 1904 års byggnadsplan finns ännu några oordnade bodar på samma ställe. Tills någon har bevisat motsatsen räknar vi därför med att även den medeltida marknadsplatsen låg strax nedanför kyrkan.

Den gamla landsvägen österut följde, liksom alla gamla vägar, minsta motståndets lag och rundade viken nedströms kyrkan trygg och torrskodd uppe på den höga strandbrinken, där Hallman i sinom tid fann den som en begynnande handelsgata och skapade Köpmangatan av den. Ännu idag följer därför Köpmangatan tydligt den gamla strandbrinkens krön.

Norr om Köpmangatans västra del fann Hallman Kyrkstaden och här visar sig den stora stockholmsarkitekten förvånande okänslig för den befintliga miljön. Om han här stod under påverkan av sina uppdragsgivare eller om tilltaget var hans eget påfund är inte klarlagt men vad han gjorde var i alla fall att helt krasst lägga ut vanliga kvarter över kyrkstugornas tomter och istället flytta stugorna till en helt ny kyrkstad öster om Morjärsvägen från kyrkogården och norrut, där det nu finns villabebyggelse. Det har inte ansetts höra till denna utrednings uppgifter att undersöka hur detta drastiska ingrepp i den särpräglade kyrkstadsmiljön uppfattades av sockenborna utan vi får själva föreställa oss reaktionerna ute i byarna. Vad vi däremot vet är att den nya kvartersindelningen av kyrkstadsmarken, tillsammans med en villarad bortom nuvarande OK, är de enda delar av Hallmans byggnadsplan som aldrig förverkligades.

Kyrkstugor och stallar fick en prydlig och välordnad plan i sitt nya område och många stugor flyttades dit men flyttningsförsöket blev ändå den viktigaste dödsstöten mot Kalix kyrkstad, kanske för att det sammanföll med brytningstider på så många andra områden. Industrialismen förändrade socknens befolkningsstruktur och nya kommunikationer i form av bättre vägar, trampcyklar, busslinjer och en begynnande bilism minskade det direkta behovet av en kyrkstad precis som på så många andra håll. Men det var bara i Kalix och på några få ställen till som dessa allmänna förändringar sammanföll i tiden med olika försök att rent fysiskt ändra på kyrkstadens villkor. Där så skedde tog förändringarna ofta död på kyrkstaden som helhet, låt vara långsamt men ändå till slut framgångsrikt.

Idag är det många som djupt beklagar att Kalix kyrkstad är försvunnen men det är ännu inte för sent att åtminstone skapa ett minnesmärke över det som en gång varit. Intill det moderna vattentornet finns nämligen en ensam kyrkstuga bevarad genom envisa hembygdsvårdares försorg. Denna skulle kunna flyttas tillbaka till kyrkbacken och åtminstone bli ett påtagligt bevis på att även Kalix en gång haft den unikt norrländska företeelse som i litteraturen döpts till "Bondens egen stad".

Strandgatan och Torggatan

Med århundradenas landhöjning torrlades alltmer av de gamla blötstränderna omkring kyrkudden och på slättermarkerna nedanför landsvägen mot Sangis och Torneå utvecklades så småningom en brukningsväg som med tiden skulle förvandlas till Strandgatan. De torrare delarna av det område där nu Tempo, Posten, Domus och OK finns kallades Kyrkåkern och var sannolikt de viktigaste delarna av Prästbordet, prästgårdens jordbruk.

Den brukningsväg som en gång skulle bli Strandgatan fortsatte från början inte rakt fram mot klockstapeln som idag utan gick upp på strandbrinken och den blivande Köpmangatan efter att ha böjt av ungefär där Tempo nu ligger. Den lilla stumpan uppför slätten gjorde Hallman om till Torggatans nedersta del. I de föregående har vi sett hur Hallman gjorde Torggata av en åkerväg bortom skoltomten och nu kommer andra änden av samma gata sakta uppför strandbrinken. Mellan dessa båda stumpar hittar vi återigen Hallmans enda hårda ingrepp i Kalixbebyggelsen. Kyrkstaden sträckte sig nämligen bortom den raka linjen mellan Torggatans naturgivna ändsstumpar men kyrkstaden skulle ju ändå flyttas så Torggatan och Centraltorget fick sin planmässigt riktiga utformning. Idag kan det kanske diskuteras om inte kyrkstaden också hade varit värd att "respekteras".

När Hallman så skulle föra Strandgatan vidare västerut från korsningen med Torggatan yppade sig återigen en av den naturliga stadsplanens många gratismöjligheter. Eftersom gatan skulle gå genom den obebyggda Söråkern hade han full frihet att lägga ut den till en lång raksträcka som kunde få klockstapeln till vacker fondbyggnad och "minnespunkt". Därmed kom också fondbyggnaderna på Kyrkudden att bli uttryck för sina respektive gators status. Köpmangatan ledde, i sin egenskap av uråldrig färdväg och ny huvudgata rakt ner mot samhällets viktigaste byggnad kyrkan medan den något underordnade Strandgatan ledde upp mot klockstapeln.

Med sina lägen ovanpå respektive nedanför den gamla strandbrinken illustrerar Köpmangatan och Strandgatan hur landhöjningen ständigt ger Kalix ny mark att bebygga och bevara. Nästa steg i denna utveckling togs när E 4:an lades ut på "Grunnan", som den upptorkade slätterviken nedanför kyrkan kallades på 1800-talet. Till skillnad från sina föregångare drogs den nya tidens väg inte till, utan förbi, kyrkan och klockstapeln, varigenom även bilismens och långresandets genombrott fick ett fysiskt uttryck i denna gamla miljö.

Idag böjer således tre väggenerationer efter samma vik och deras ålder illustreras både av höjden över vattnet och av att kurvans båge blivit allt flackare. Fortsättningen på samma utveckling blir den park som nu skall anläggas mellan E 4:an och älvstranden.

Kalix stadsbild idag

Ett gatunät som på detta sätt fått växa fram efter naturen, som lämnats oberört av gångna seklers bränder och rutnätsiver och som slutligen satts i system av en estetiskt medveten planerare får många gatuperspektiv med byggnader i fonden alldeles av sig självt. När planförfattaren dessutom ansåg detta vara ett eftersträvansvärt förhållande blev det ännu mer förtydligat.

I en sådan stadsbild uppvärderas automatiskt de byggnader som ligger i gatufonderna. I en rutnätsplan, som den i Haparanda, eller i Luleå, är uppvärderingen av en byggnad i högre grad beroende av byggnadens egna egenskaper, dess storlek, fasadutformning och färgsättning.

Med en viss generalisering och förenkling kan man säga att man i en rutnätsplan färdas förbi flertalet byggnader medan man i en naturligt framvuxen eller topografiskt ritad stadsplan ofta färdas mot eller till enskilda hus. Ett konkret exempel kan ytterligare belysa skillnaderna. Telegrafstationerna i Kalix och Haparanda är båda av kulturhistoriskt värde, såsom enskilda byggnader betraktade, men vilken har störst betydelse i stadsbilden? Kalixtelegrafens naturligtvis, som bildar effektiv fond vid Köpmangatan medan Haparandas vackra telegraf nästan smyger sig in i bebyggelsen längs Storgatan. Kalix gatunät har således mycket mer än orienteringsproblem att ge även den tillfällige besökaren.

Centrums förflyttning

En ort som likt Kalix fått utvecklas relativt fritt blir sin egen historiebok och den läskunnige har mycket kunskap att hämta "ute på stan". Här skall bara ges ett exempel på hur bebyggelsen kan spegla historien, nämligen genom en jämförelse mellan Kalix gamla och nya centrum.

Vid analyser av städer och tätorter har man ibland använt bilden av ett eller flera hjul för att i överförd bemärkelse beskriva stadens funktion. Centrum blir därmed stadens motsvarighet till hjulets nav. Med stadsnav menas då en plats eller en funktion i stadsmiljön kring vilken andra funktioner samlas på ett sådant sätt att platsen naturligt upplevs som väsentligare än andra delar av området. Europas mest kända stadsnav är Place de l'Etoile i Paris med sin berömda triumfbåge, där också hela det omgivande gatunätet, med stadskirurgins hjälp, ordnats enligt hjulets princip.

Tydliga stadsnav finns dock även i betydligt mindre anspråksfulla miljöer där de, i relation till sin omgivning, kan ha lika stor betydelse som den famösa stjärnplatsen i Paris. Två sådana stadsnav finns i Kalix och steget hit från Paris är inte så långt som det i förstone kan tyckas.

Vi har sett hur man på 1400-talet medvetet valde platsen för den nya kyrkan så att den också skulle kunna utvecklas till ett sockencentrum, framför allt genom att den låg gynnsamt ur kommunikationssynpunkt. Vi får här komma ihåg att resor och transporter var dyra och omständliga företag ända fram till bilismens genombrott. Hamnen, färjeläget, marknadsplatsen och kyrkan gjorde därför snabbt kyrkudden till den viktigaste platsen i Kalixdalen och till ett självklart centrum i den framväxande köpingen, eller "fläckien" som den kallades på 1600-talet.

Tingshusets flyttning 1856 till området vid Morjärsvägens korsning med vägen till Sangis och skolans nybygge alldeles intill ger en första antydning om att det gamla talesättet "Kyrkan mitt i byn" börjat bli inaktuellt. Ett nytt administrativt och ekonomiskt centrum börjar växa fram på något avstånd från kyrkan.

I 1904 års byggnadsplan kan vi se hur Per Olov Hallman tagit fasta på detta och skapat ett centralt torg framför tingshuset och en park framför skolan, på den mark som nu är Västra skolans skolgård. Gatorna som möttes vid parkens västra hörn fick namnen Torggatan och Centralgatan, vilket är tydliga bevis på att området uppfattades som centrum i den växande industrikommunen.

Idag har centrum förskjutits ytterligare ett steg bland annat genom tillkomsten av Folkets Hus, Föreningshuset och lasarettet och dess ställning och exakta placering har befästs genom tillkomsten av Valhall, Posten, Domus och Kommunhuset, så idag skulle det egentligen heta "kommunhuset mitt i byn". Idag har Kalix därför ett stadsnav i korset mellan Domus och Valhall.

I många orters historia finns ofta ytterligare en centrumperiod med antydningar till stadsnav mellan den tid då kyrkan var den självklara medelpunkten och vår egen tid med handel och service i centrum. Denna period inföll under järnvägarnas glansperiod omkring och efter sekelskiftet då man lokaliserade mycken påkostad bebyggelse till området kring stationen som uttryck för de förväntningar som knöts till den nya förbindelsen med omvärlden.

Någon sådan miljö finns inte i Kalix men både Luleå, Piteå och Haparanda kan i växlande grad illustrera detta samt hur utvecklingen gjort att nu både kyrkan och stationen ligger litet ocentralt.

Idag fungerar ännu varuhus, butiksgropper och servicecentra som självständiga stadsnav eller som aktiva delar av sådana men förändringens vindar blåser även över dem. Det första tecknet på detta är att bensinstationerna flyttats ut från det egentliga centrum och de spännande bensinstationsurtagen ur funkisbyggnadernas markvåningar, som i kvarteret Bilén i Kalix, gapar tandlöst mot gatan utan sina pumpar.

Folkströmmarna och bilytorna kring Domus och Tempo visar dock att detaljhandeln ännu är en centrumfunktion men om vi får den utveckling som elektronikens förespråkare skisserar kommer snart även handelns centrumbehov att vara ett historiskt faktum. Vi skall ju köpa allt via våra hemdatorer, om teknikerna får som de vill.

Istället har under 1960-, -70 och -80-talen kommunernas förvaltningar och andra offentliga inrättningar ryckt fram som de viktigaste centrumskaparna i små och medelstora tätorter. Kalix är ett utmärkt exempel på detta och Nygatan kan bli den viktigaste ekern i ett stadsnav där nya Folkets Hus kanske får bilda axeln.

PRINCIPER FÖR BEVARANDEFÖRSLAGET

Urvalskriterier

Av vad som ovan sagts i stadsplanekapitlet följer att det, i en naturligt framvuxen bebyggelse, är speciellt viktigt vilka byggnader som bevaras eller uppförs i "synliga lägen" samt hur deras storlek och fasadutformning relateras till anslutande gator och omgivande bebyggelse. Därför har också sådana synpunkter tillmätts stor betydelse vid utformningen av bevaringsförslaget för Kalix Centrum. Både Hallmans sekelskifte och vår egen tid behöver sina "minnespunkter" i miljön.

Vid urvalet av vilka övriga enskilda byggnader som bör skyddas och bevaras har både kulturhistoriska, arkitektoniska och miljömässiga aspekter beaktats.

Med kulturhistoriska aspekter menas här egenskaper hos en byggnad som kan berätta om vardagliga levnadsförhållanden i gången tid, till exempel de gula hyreshusen vid Strandgatan, som visar hur man bodde modernt strax efter andra världskriget.

Arkitektoniska och arkitekturhistoriska värden tillmätts byggnader som speglar byggnadsskicket och formviljan under en viss tid eller hos en viss samhällsgrupp. Som exempel på detta kan nämnas snickarglädjevillan vid Kungsviksgatans krön. Men här kan också de gula hyreshusen räknas in eftersom de är tidiga exempel på den teknik att fabriksbygga hus som skulle komma att reformera hela byggnadsindustrin under -60 och 70-talen.

Arkitektoniska kvaliteter kan också finnas hos nya hus vars ekonomiska värde gör att de på intet sätt är hotade inom överskådlig tid. Deras detaljutformning kan emellertid lätt förvanskas i samband med om- och tillbyggnader eftersom ingen uppfattar dem som viktiga monument över vår egen tid och värda att bevara till nästa generation. Exempel på sådana hus är både Hotell Valhall, EFS-kyrkan, kommunalhuset och hyreshuset med musikaffären vid Köpmangatan.

Slutligen tillmätts de samlade miljöer där byggnader, gator, vegetation och historiska traditioner samverkar till en kulturhistorisk helhet den allra största betydelsen. Inom sådana områden kan värde också tillmätas byggnader som är positiva för helhetsmiljön men som kanske inte skulle föreslås för direkta bevarandeåtgärder om de låg ensamma i en neutral omgivning.

En sådan värdefull samlad miljö är kvarteren Handeln och Söråkern vid Köpmangatans och Strandgatans västligaste del. Där finns både handelsgårdar från 1800-talet, de gula hyreshusen från 1946 och senare enfamiljvillor som är viktiga för helhetsmiljön

Som framgått av exemplet med de gula hyreshusen vid Strandgatan kan samma byggnad ibland tillmätas värde på flera olika grunder och generellt gäller att det viktigaste i en bevarandeplan inte är vilken typ av värde en viss byggnad äger. Sådana definitioner kommer egentligen in först vid detaljplanering och restaurering.

Det viktigaste i bevarandeplanen är att de skyddsvärda byggnaderna bevaras och för att underlätta arbetet mot detta mål används, i dagligt tal, ofta beteckningen kulturhistoriskt värdefull som samlings-term för alla de olika kulturvärden man kan tillmäta en byggnad.

Bevaringsklasser

Under de 20-30 år som man arbetat med bevaringsförslag mera allmänt i vårt land har det varit vanligt att man delat in de bevaringsvärda byggnaderna i olika klasser, exempelvis med särskilda klasser för byggnader som är av riksintressen, länsintressen och kommunintressen. Klarare uttryckt kan man säga att utredarna då försökt bedöma vilka byggnader som är så märkliga att det är en riksangelägenhet att de skyddas, vilka hotande rivningar som skulle innebära förluster för ett helt läns kulturmiljö och slutligen vilka byggnader som endast ortsborna kan ha intresse av. Dessa graderingar grundas i allmänhet mest på byggnadshistoriska aspekter och blir lätt subjektiva. En sådan traditionell graderingskarta finns i underlagsmaterialet till detta bevarandeförslag för Kalix.

Ett annat indelningssätt har varit att gradera husen efter vilka byggnader som bör skyddas i lag, vilka som bör skyddas i detaljplanen och vilka som bör få stå för att de bidrar till en värdefull helhetsmiljö. Även här grundas bedömningarna på olika byggnadshistoriska synpunkter och även här blir det mycket subjektiva omdömen.

Därför har man på senare år alltmer börjat ifrågasätta det äldre arbetssättet och indelar nu hellre byggnaderna i ett bevarandeförslag efter vad man anser bör ske med dem. Ett sådant graderings-system har också upprättats för Kalix och det är denna typ av bevaringsplanering som museet helst vill arbeta med. Där indelas bevaringsobjekten på följande sätt.

1. Byggnad som har eller bör få lagskydd eller som bör anses likvärdig med sådan byggnad. (Denna klassning kan av naturliga skäl endast gälla ett fåtal byggnader och för dem bör kommunen kunna besluta om bevarande direkt i områdesplanen.)
2. Kulturhistoriskt värdefull byggnad som skall bevaras eller där det skall vara kommunens ambition att verka för ett bevarande. (Hit räknas majoriteten av byggnaderna i bevarandeförslaget.)
3. Kulturhistoriskt värdefull byggnad som man kan förutse inte kommer att kunna bevaras på nuvarande plats men som bör flyttas och restaureras eller som skall dokumenteras före rivning.

4. Byggnad vars läge, stomme eller tradition äger kulturhistoriskt värde men vars nuvarande exteriör inte svarar mot detta värde och som därför bör restaureras.
5. Samlad miljö av kulturhistoriskt värde.

Bevaringsinstrumenten

När vi nu har kommit dithän att samhället vill bevara skyddsvärda byggnader och miljöer i en helt annan utsträckning än vad som skedde exempelvis på 1960-talet så räcker det ändå inte med att man bara räknar upp de skyddsvärda objekten i en katalog som denna, prickar in dem på en karta som den aktuella områdesplanen och kallar alltsammans för en bevarandeplan.

För att denna skall få någon verkan måste kommunfullmäktige anta planen som ett handlingsprogram för aktiva åtgärder. Sedan måste detaljplaner successivt upprättas där de skyddsvärda objekten ges planmässigt och juridiskt skydd och inte minst måste de enskilda fastighetsägarna göras medvetna om vilka värden de har att förvalta samt ges det stöd de behöver för att kunna klara denna uppgift på ett riktigt sätt.

Det stöd som samhället då kan ställa upp med är i första hand byggnadsnämndens kompetens. Bakom denna står, i bevarandefrågor, de antikvariska myndigheterna länsantikvarien på länsstyrelsen samt länsmuseet som båda kan ge råd angående bevarande och finansiering. Längst bak står slutligen staten som ger ett värdefullt stöd vid upprustning av kulturhistorisk bebyggelse bland annat genom beredskapsarbeten för offentliga byggnader och statliga lån för bostäder.

I Kalix fall har kommunen redan tagit det första och viktigaste steget i denna utveckling genom att beställa och bekosta upprättandet av detta förslag till en bevarandeplan. När nu det mesta av detta förslag inarbetats i områdesplanen är andra steget också avklarat. Det tredje steget bör bli att planen antas och börjar att gälla som handlingsprogram. Sedan vidtar det långa och givande arbetet att planmässigt säkerställa och praktiskt vårda Kalix värdefulla miljöer så att socknens och tätortens långa historia även fortsättningsvis kan avläsas i stadsbilden.

Låt också historien påverka framtidens byggande

Av det som i det föregående sagts om Kalix långa och logiska tillkomsthistoria och om stadsplanens naturliga framväxt följer att kulturhistoriska synpunkter också bör få påverka stadsbildens framtida nytillskott. Med detta menas att stadsbildens framtida utveckling i möjligaste mån bör få styras av samma sorts mekanismer och principer som styrt den hittilldags eller av deras nutida motsvarigheter. Exempel på detta är att man även framledes anpassar bebyggelsen efter terrängen och låter de centrumskapande funktionerna få framträda i stadsbilden så som de alltid fått göra i Kalix.

En situation där sådana synpunkter snart blir aktuella är planeringen av ett nytt Folkets Hus. Redan vid placeringen av en så viktig byggnad bör man minnas, och i möjligaste mån beakta, Hallmans tankar om den offentliga byggnadens möjlighet att tillfredsställa de skönhetskrav man har rätt att ställa på en stadsbild samt hans tankar om ett rätt förhållande mellan den offentliga byggnaden och dess torg, förplats eller tillfartsgata.

Prioriteringar som dessa kan visserligen fördyra ett byggprojekt något men det blir i så fall investeringar som betalar sig i form av en vackrare miljö och en förstärkt ortsidentitet. Viktiga byggnader kan än idag bli välkända symboler för sin ort, precis som Stockholms stadshus blev det för Stockholm under 1920-talet och Kalix kyrka blev det för Kalix redan på 1500-talet.

REGERINGENS SYN PÅ SAKEN

Att tankar av den art som ligger till grund för detta och flertalet andra bevarandeförslag inte bara är antikvariska expertsynpunkter och partsinlagor visades med all önskvärd tydlighet vid en konferens 25 november 1983 i Göteborg. Konferensens tema var Bättre Bostäder och i sitt inledningstal tog bostadsminister Hans Gustafsson upp en rad synpunkter av den art som räddningsivrarna brukar framföra i bevaringsdiskussionen. Här skall endast ges ett kort citat ur ministerns tal där han speciellt tar upp tankar om historisk kontinuitet i bebyggelsen. Som bilaga återges däremot hela talet i form av direkt eftertryck ur tidskriften Byggnadskultur nr 4 1983.

"Citat ur föredraget BÄTTRE BOSTÄDER - ETT PROGRAM FÖR FRAMTIDEN av bostadsminister Hans Gustafsson

Bättre bostäder - ett program för framtiden är rubriken på mitt anförande här i dag. Låt mig ändå börja med att blicka bakåt. Det är nödvändigt att vi har färdriktningen klar för oss när vi skall genomföra ett program för framtiden.

Dagens samhälle är resultatet av många generationers arbete och drömmar. Spåren av utvecklingens olika skeden kan vara mer eller mindre svåra att upptäcka. Men det finns där. För det tränade ögat är det som regel ingen konst att upptäcka spåren.

Variationerna är stora i de miljöer som vi vistas i. Olika landsändar har också sin lokala prägel. En bebyggelsemiljö som växt fram under lång tid får så småningom en allt rikare och mer sammansatt karaktär. De gamla stadskärnorna belyser kanske detta tydligast.

Det sägs att människan har svårt att hänga med i utvecklingen. Fysiskt klarar vi det, men mentalt och känslomässigt har vi svårt att hänga med. Det beror nog på hur fort det går. Vi har trots allt visat oss vara rätt anpassningsbara. Men ett torde vara säkert. Landmärken behöver vi, både ideologiska och geografiska. Till en mänsklig miljö hör nog element som bevisar att samhället inte är rotlöst och som har vuxit samman med vanor och traditioner. Det utgör igenkänningstecken och orienteringspunkter, begrepp i allas medvetande som hjälper till att ge miljön individualitet och struktur. Det gör det lätt att tala om miljön, att känna igen den och att knyta minnen till den, och att särskilja den från andra miljöer. Landmärkena är inte bara enstaka monument utan lika ofta hela miljöer. Det viktigaste är att de hunnit växa in i medvetandet. För barn är det viktigt, för gamla människor likaså. Vi vet att förändringens krafter snabbt kan sopa bort dessa landmärken. På gott och ont. Kontinuiteten, igenkännandet är säkert viktigt för de flesta människor. Det är därför som bostaden och bostadsmiljön spelar en så central roll."

BEVARINGSOBJEKT

Kortfattade beskrivningar av nio bevaringsmiljöerBevaringsmiljö 1.

Kvarteren Handeln, Söråkern och Gamla Staden med Kyrkogatan, Köpmangatan, Strandgatan och Torggatan

Inte oväntat finner vi den största och möjligen den viktigaste bevaringsmiljön intill kyrkan i det område där Kalixdalens centrum låg under 400 år. Ännu idag är det i området mellan Torggatans nedre del och prästgården som vi tydligast kan avläsa Kalix historia i stadsbilden och detta trots att så många pusselbitar saknas.

Här når de båda gamla landsvägarna norrifrån och österifrån fram till kyrkan som de gjort under generationer; här gömmer sig sannolikt lämningarna av den gamla marknadsplatsen i prästgårdens gräsmattor och strandkanter, här ligger gamla handelshus kvar i de lägen där de första antydningarna till en köpmangata kunde skönjas för 100 år sedan och här tronar åter ett mäktigt tingshus som uttryck för den världsliga makten. Till skillnad från 1700-talets kombinerade sockenstuga och tingslokal i timmer och lågläge har emellertid 1900-talets rättsmaskineri även rent fysiskt placerat sig ovanför kyrkan. En sådan höjdrelation hade sannolikt varit oacceptabel på 1700-talet då vissa teologer till och med protesterade mot ett sydländskt mode att ha predikstolen placerad i väggen ovanför altaret, så att det predikade ordet fick högre ställning än sakramenten på altaret. Allra värst var samtidigt att kantorn och därmed musiken enligt arkitekterna borde vara placerad längst uppe under taket, alltså ovanför både altaret och predikstolen. Idag har vi svårt att uppfatta rumsliga förhållanden ur denna synvinkel och därför är det ingen som reagerar för tingshusets dominerande plats.

Det befintliga byggnadsbeståndet i kyrkomiljön representerar inte alla sekel som lämnat spår under marken men där finns i alla fall representanter för 1400-talet i kyrkan, för 1700-talet i prästgården, för 1800-talet i handelsgårdarna och för vårt eget sekel i de gula hyreshusen och i tingshuset och polisstationen. Den sistnämnda är till och med alltför ny för att ha fått komma med i bevarandeförslaget men förtjänar ändå ett omnämnande för att den så smidigt gömmer sin stora byggnadsvolym bakom åsen i Gamla Staden.

Det huslösa 1500-talet får här representeras av den marknadsplats som ännu är dold i marken liksom spåren av 1600-talets första kyrkstugor som döljer sig på järnhandelstomten. Kunde den gamla kyrkstugan vid vattentornet flyttas tillbaka till kyrkbacken finge den symbolisera 1600-talet i miljön även om själva stugan inte är fullt så gammal.

Bevaringsmiljö 2.

Kvarteret Orion, Gamla Staden, Jungfrun och Västra skolan med Centralgatan, Torggatan och Hantverkargatan

I dagens Kalix är det märkligt nog Centralgatan som tydligast visar sitt ursprung som gammal kyrkväg, denna gång från Morjärvs- och Korpikåhålet. Det kan tyckas märkligt att det förhåller sig så eftersom både vägen och gatan sannolikt är betydligt yngre än den landsväg från Sangisåhålet som är Köpmangatans anfader. Det är till och med möjligt att gamla Vitvattensvägen, Centralgatans fortsättning norr om Morjärvsvägen, inte är stort mer än 150 år gammal. Man kan nämligen bara ana sig till den på 1807 års Kalixkarta. Den egentliga Centralgatans föregångare vek på den tiden av mot slättermarkerna och äldvalsbyarna på norra stranden och bildade Morjärvsvägens föregångare.

Att ändå Centralgatan idag har den bästa 1800-talsmiljön sammanhänger med att den, trots sitt namn tidigt kom att ligga vid sidan av det centrum som tog över under 1900-talet och därmed fick behålla mycket av sin 1800-talsmiljö oberörd av vår tids intensiva byggnadsverksamhet. Här gick det således inte som Hallman hade trott när han ritade Centralgatan, Centraltorget och Torggatan, namn som tydligt visar var han trodde att centrum skulle utvecklas och som lika tydligt visar att han var en produkt av 1800-talet när han lade centrum där sockenstugan och skolhuset fanns.

Som kulturhistorisk bebyggelsemiljö betraktat är faktiskt de bevarade delarna av kvarteren Orion och Gamla staden av större betydelse för Kalix stadsbild än något annat parti av tätorten. Det är den enda plats där kommande generationer av Kalixbor kan få en någotsånär helgjuten bild av bebyggelsens och vardagsmiljöns utseende under timmerbyggarålderns sista årtionden.

Som det framgår av kartan har bevaringsområde 2 utsträckts till att även inbegripa delar av kvarteren Jungfrun och Järnet samt Köpmannen och Västra skolan och detta trots att både Järnet, Jungfrun och skolgården är markerade som exploateringsområden i områdesplanen. Dessa båda förslag är dock inte så oförenliga som det i förstone kan tyckas. Bebyggelsen längs Centralgatan har förändrats successivt under minst 150 år och kan få fortsätta att förändras även i vår tid. Det bör vara fullt möjligt att här ge rum för bostäder och verksamheter i nya byggnader som i byggnadsvolym, fasadmateriell och färgval ansluter till det värdefulla bevaringsområdet i denna stadsdel. En sådan hänsynsfull exploatering kunde bli vår tids steg i den Kalixutveckling som redan pågått i 500 år.

Av detta följer också att det något avslipade gatuhuset på kvarteret Järnet 5, AB Rörinstallationers fastighet, också skulle kunna bli ett värdefullt inslag i miljön om dess exteriör återfick sitt utseende från sekelskiftet och dess avskurna butikshörn återfick sin rättmätiga roll vid gatan.

Eftersom Västra skolan inte tycks kunna bevaras kommer det gamla bruna skolhuset att bli litet ensamt i en modern miljö. Detta skulle kunna avhjälpas något om man flyttade tillbaka det gamla tingshuset från dess nuvarande plats på Vassholmen till dess gamla plats intill skolhuset.

Bevaringsmiljö 3.

Kvarteren Vega, Krubban och Släggen
med Kungsviksgatan, Vegagatan, Kyrkogårdsgatan och Torggatan

Den ståtliga snickarglädjevilla som ligger väl synlig vid Kungsviksgatans krön utgör ett omistligt inslag i Kalixmiljön och är ett av Norrbottens finaste exempel på det sena 1800-talets panelarkitektur. Det finns blott en handfull jämförbara exempel på denna arkitektur i hela länet, bland vilka här kan nämnas Jokkmokks nya kyrka och Fjällnäs herrgård i Gällivare.

I sin omedelbara närhet har denna viktiga sågverksägarbostad också flera andra värdefulla exempel på lokal träarkitektur bland vilka laestadiankapellets sparsmakade renhet bildar både arkitektonisk och pedagogisk kontrast till praktiken ett stenkast därifrån. Hela området runt sexvägskorset bildar en mycket skyddsvärd trähusmiljö.

Bevaringsmiljö 4.

Kvarteret Länsman och Hunden
med Morjärvsvägen och Lejongatan

Här bildar tre grannfastigheter en liten skyddsvärd husgrupp mitt i ett relativt högexploaterat område med flerfamiljshus. De utgör ingen enhetlig grupp utan bjuder en provkarka på tre olika gårdstyper som förekommit i svenska småstäder och köpingar där de fått sin lokala detaljprägel men ändå anslutit sig till en enhetlig typ grundad på respektive gårds ekonomiska förhållanden.

Den lilla välskötta gården vid Lejongatan 9 kan ses som representativt exempel på hur vanligt folk kan ha bott under ett par århundraden. Den gröna tvåvåningsbyggnaden med meanderslinga i våningsbandet och tårtpappersdekor över fönstren representerar den mera välbeställda samhällsgrupp som länge gick under samlingsnamnet "ståndspersoner". Huset lär ha byggts omkring 1890 av en major. Den blå tapetserarverkstaden, som ursprungligen inrymde bageri och café kan ses som en god representant för hundratals mer eller mindre likartade handelsgårdar och hantverkarnhus som fungerat under det övergångsskede då Sverige lämnade den marknadsekonomi som fick sitt namn av att man samlades till marknader och övergick till våra dagars marknadsekonomi.

Bevaringsmiljö 5.

Kvarteren Länsmannen och Ljeonet
med Norra Parkgatan och Lejongatan

Vid Norra Parkgatan samverkar Centralparken och den stora tomten i södra delen av kvarteret Länsmannen till att skapa en stor grön lunga mitt i centrala Kalix. Det faktum att den ståtliga vita villa som därigenom bildar fond för Centralparken har en mindre men tydligt besläktad motsvarighet i grannkvarteret Ljeonet ger nästan Norra Parkgatan ett drag av villastad.

Bevaringsmiljö 6.

Kvarteret Lodjuret och Ripan
med Köpmangatan och Vitvattensvägen

I direkt anslutning till det nuvarande centrum ligger ett område som nästan helt präglats av folkrörelserna. Ett Folkets Hus, en EFS-kyrka och två pingstkyrkor med tillhörande café i en gammal norrbottensgård bildar en säregen och ovanligt stark folkrörelsekoncentration. Området drar därigenom till sig många människor och dess framtida utformning är av största betydelse för hela tätorten. Bland dessa folkrörelsebyggnader är det bara den nya pingstkyrkan som inte tagits upp i bevarandeförslaget men det är för den skull inte säkert att alla byggnaderna kommer att kunna bevaras. Folkets Hus är hotat av planerna på ett nytt och större Folkets Hus i kvarteret Ripan.

Från kulturhistorisk synpunkt vore det värdefullt om den gamla Folkets Hus-byggnaden kunde inarbetas i det nya och bevaras som ett dokument över arbetarrörelsens historia. Oavsett vad som är möjligt i detta hänseende hotar ju inte ett eventuellt nytt Folkets Hus den folkrörelseprägel som är områdets viktigaste karaktäristikum.

Bevarandemiljö 7.

Kvarteren Lyran, Järpen och Lärkan
med Fredsgatan, Floragatan och Brödragatan

Att detta vardagliga villaområde skulle äga kulturhistoriskt värde kan kanske tyckas förvånande. Det är emellertid just det vi uppfattar som alldagligt som gör området till ett värdefullt historiskt dokument över det svenska folkhemmets första tid med egnahemsrörelsen som en viktig del i samhällsbyggandet.

Idag hotas dock både detta och många liknande områden på andra håll av just de två egenskaper som gör dem så eftertraktade, nämligen att de ligger så nära centrum och ändå har stora tomter till varje hus.

Men någonstans måste den nödvändiga nybebyggelsen läggas och i Kalix är kvarteren bakom Floragatan lämpliga ur många synpunkter. Bevaringsarbetet får därmed inriktas på att i ett framtida detaljplaneringsskede spara några representativa exempel på det tidiga egnahemsbyggandet att fungera som historiska påminnelser i de nya miljöerna.

Bevaringsmiljö 8.

Kvarteren Örnen, Tallen, Älvdalen och Utsikten
med Köpmangatan, Strandgatan och Nygatan

Kalix centrum ligger idag obestriddligen på eller vid Nygatan men om man för skojs skull ville precisera en mer exakt centralpunkt är det osäkert om den skulle hamna uppe på Köpmangatan eller i Strandgatekorset mellan Domus och Valhall. Vilket gathörn som just idag är Kalix mittpunkt kan också vara rätt likgiltigt

men om ett torg och några byggnader skulle kunna utformas till ett tydligare och mer självklart centrum är det inte längre så oviktigt. En naturlig centralpunkt kan få stor betydelse för en tätort och Nygatan erbjuder goda möjligheter att skapa en sådan, exempelvis i form av ett nytt Folkets Hus och bibliotek i kvarteret Ripan. Detta skulle därmed också bli den saknade fondbyggnaden ovanför Nygatan utan vilken det nuvarande centrum inte är komplett.

Att kommunalhuset äger arkitektoniskt värde torde vara ställt över all diskussion men detsamma gäller också för Valhall, som, inte minst genom sin tillbyggnad, blivit ett glatt inslag i centrummiljön. Domus är redan representant för ett passerat och därmed arkitekturhistoriskt varuhusbyggande och posten är lika representativ för sin byggnadstyp, nämligen de friliggande centrumbyggnader som blev moderna i Sverige på 1950-talet.

Bevaringsmiljö 9.

Kvarteret Tallen
med Mellanvägsparken och Strandgatan

I sin östra del gör kvarteret Tallen skäl för sitt namn genom att villorna har naturtomter med gammal tallskog precis på det sätt som man förordade vid sekelskiftet när Hallman ritade Kalix första byggnadsplan. Ett par av villorna har dessutom sin stildräkt från planens tillkomsttid och man kan, från kulturhistorisk synpunkt, endast beklaga att den ännu lågexploaterade östra halvan av kvarteret lagts ut som exploateringsmark i områdesplanen.

Kortfattade motiveringar till bevarande av enskilda byggnader

I det följande ges korta och summariska synpunkter på och motiveringar till varför vissa byggnader bör bevaras samt, i enstaka fall, enkla rekommendationer till hur husen bör hanteras. De synpunkter som redovisas här får dock aldrig uppfattas som uttömmande redogörelser för de olika anläggningarnas ställning i kulturhistorien och i kalixmiljön. Det finns, i samtliga fall, mycket mer att säga, men att redovisa allt skulle dels göra utredningen ohanterlig och dels dra orimliga kostnader.

I många fall kan ungefär samma formuleringar sägas om flera gårdar men för att inte tynga motiveringarna i onödan har sådana upprepningar i de flesta fall utlämnats och texterna koncentrerats till de mer eller mindre specifika egenskaper som också finns hos varje fastighet. Som exempel på detta kan nämnas fastigheten Länsman n:r 2 där den korta texten huvudsakligen handlar om uthuslängan eftersom det man kan säga om huvudbyggnadens värde och skötsel också sägs om flera andra gårdar, exempelvis Geten 5.

Här ges inledningsvis korta sammanfattningar av de definitioner av bevaringsklasserna som tidigare redovisats på sid 30-31. I förteckningen anges föreslagen bevaringsklass tillsammans med fastighetsbeteckningen.

- Bevaringsklass 1. Byggnad som har eller bör få lagskydd eller som bör anses likvärdig med sådan byggnad.
- Bevaringsklass 2. Byggnad som skall bevaras eller där det skall vara kommunens ambition att den bevaras.
- Bevaringsklass 3. Byggnad som inte kommer att kunna bevaras på nuvarande plats utan bör flyttas eller skall dokumenteras före rivning.
- Bevaringsklass 4. Byggnad som bör återges ett mer ursprungligt utseende.

Byggnadsförteckning

Stadsäga 1
Kyrkogatan

Landstormsförrådet
Bevaringsklass 3

De båda anspråklösa förrådshusen mellan campingplatsen och kyrkogården har ett betydande militärhistoriskt intresse. Den längre av byggnaderna torde nämligen vara ett äkta landstormsförråd, en byggnad som på modernt språk snarast skulle betecknas mobiliseringsförråd för värnförband eller annat lokalförsvarfsförband.

Landstormen inrättades 1885 som en andra värnpliktsorganisation för de äldre bland de värnpliktiga årsklasserna. Landstormsförbanden var främst avsedda för fast lokaliserat skydd av exempelvis känsliga förbindelseleder, befästningar, förrådsanläggningar eller andra strategiskt viktiga punkter.

I Överkalix har man nyligen gjort landstomsförrådet vid gamla färjeläget i Kangis till kommunal bagarstuga och det vore kanske passande att göra något liknande i Nederkalix inför 1985 då det blir 100 år sedan landstormen infördes. Däremot är det inte givet att byggnaden skall stå kvar på sin nuvarande, sannolikt sekundära, plats. Troligen har den från början stått närmare det gamla färjeläget på kyrkudden och kunde kanske vara lämplig att inarbeta i den nya parkmiljön längs stranden.

Angående den mindre förrådsbyggnaden, som sannolikt varit ammunitionsförråd, vill museet inte ge några förslag innan man fått undersöka huset närmare.

Kvarteret Bilen 1
Köpmangatan 9

Bevaringsklass 2

Det gröna hörnhuset vid Centralparken är ett stilrent exempel på landsortsfunkis i "synligt läge". Byggnaden har betydande arkitekturhistoriskt värde genom sin välbevarade exteriör med tidstypiska drag som släta putsväggar, låg takvinkel, sammanhängande fönsterschakt eller spröda piskbalkonger vid trapphusen, bensinstationstak vid gaveln samt hörnfönster och hörnbalkonger i hörnlägenheternas hörnrum ut mot huvudgatan. Även detaljer som balkongräcken och glasindelningar är typiska funkisdrag och bör inte ändras vid framtida arbeten på byggnaden. Enligt uppgift var Bilen 1 Norrbottens första hyreshus i lättbetong när det byggdes 1940.

Kvarteret Blixten 2
Köpmangatan 13

Telegrafstationen
Bevaringsklass 1

Denna vardagsvackra och stilhistoriskt värdefulla 20-talsbyggnad är en av Kalix karaktärsbyggnader och en av "minnespunkterna" vid huvudgatan. Dess bevaringsvärde är en självklarhet och behöver ingen utförligare argumentation. På sikt bör telegrafstationen få lagskydd genom att förklaras som byggnadsminnesmärke.

Kvarteret Gamla staden Stadsäga 130
Köpmangatan 1

Tingshuset
Bevaringsklass 2

Tingshuset upprätthåller, tillsammans med kyrkan, områdets 500-åriga traditioner som administrativt sockencentrum. (Se vidare inledande kapitel). I kraft av ortens och områdets långa tradition som tingsplats och tingshusets betydelse för miljön bör det betraktas som likvärdigt med lagskyddade byggnader. Efter återställning av fönstren kan byggnadsminnesmärkesförklaring eventuellt komma ifråga.

Kvarteret Gamla staden 11
Centralgatan 4

"Hedmans"
Bevaringsklass 2

Anläggningen ingår i den synnerligen värdefulla kulturmiljön kring Centralgatan och bör ställas i ordning som bostad eller för annat lämpligt ändamål. Befintlig huvudbyggnad bör restaureras medan uthuslängan bör undersökas innan man tar beslut om restaurering eller ersättning med likartad byggnad. Se vidare om timmerbyggande under Orion 10.

Kvarteret Gamla staden 12
Torggatan 15

F d mattaffären
Bevaringsklass 2

Anläggningen ingår i den synnerligen värdefulla kulturmiljön omkring Centralgatan och bör bevaras. Hur detta mål skall förverkligas kan dock, till följd av gårdens läge och nuvarande dubbel-funktion, inte skisseras redan här i bevarandeförslaget utan måste diskuteras i ett senare skede.

Kvarteret Gamla staden 15 och 16
Köpmangatan 5 och 3

Larssons järnhandel och Kalix
färg och kemikalieaffär
Bevaringsklass 2 och 4

Handelshusens magasinlängor var karaktäristiska inslag i den gamla trästaden men har på de flesta håll rivits i renlighetsiver och rationa-litetsjakt. Därför tillhör nu de hopbyggda uthuslängorna bakom järn-handeln och färghandeln en allt exklusivare skara av minnen från en gången tids mer omständliga men också mer personliga varudistribution. De vardagliga förrådsbyggnaderna har därför ett bevaringsvärde i sin nuvarande form medan själva butikbyggnaderna vid framtida renoveringar bör återges exteriörer som bättre ansluter till den omgivande kultur-historiska miljön.

Kvarteret Geten 5
Vitvattenvägen 3

Bevaringsklass 2

Denna svenskt röda stuga är dels ett värdefullt exempel på hur vanliga kalixbor, alltså de som varken var fattiga eller rika, kunde bo under 1700- och 1800-talen och dels bildar gården en vacker fond där Lejons-gatan kommer ut på Vitvattenvägen i ett typiskt "Hallmanskt" gat-hörn. Se vidare angående timmerbyggande i allmänhet under kvarteret Orion 10.

Kvarteret Handeln 6 och 7
Strandgatan 7 och 5

Bevaringsklass 2

Eftersom varje tidsålder bygger vidare på vad de tidigare uträttat är det också varje generations uppgift att till nästa överlämna en fysisk miljö som uppehåller förbindelsen bakåt och ger nycklar till framtiden. I detta ansvar ingår även att överlämna väl valda exempel på den egna tidsmiljön. Till efterkrigstidens viktigaste kalixmiljöer måste man räkna de gula flerfamiljshusen vid Strandgatan byggda 1945-46. De kan berätta för framtiden om ett av de första stegen i arbetet med att bygga bort Sveriges urgamla och nästan naturlagsbundna trångbodd-het och de är tidiga exempel på hur byggandet började bli en industri med serietillverkning av hus.

Kvarteret Handeln 8
Strandgatan 3

Bevaringsklass 2

Flerfamiljshusen på Handeln 6 och 7 får ett ovärderligt komplement i denna ett par år äldre funkisvilla som, tydligare än hyreslängorna, berättar om 1940-talets byggnadsmoder.

Kvarteret Handeln 12
Köpmangatan 6

Jonssons manufaktur
Bevaringsklass 2

Jonssons är den enda bevarade av de handelsgårdar som under 1800-talet började göra landsvägen mot Sangis till en köpmannagata. Dess läge var så centralt som det gick att komma i det sena 1800-talets Kalix, mitt emellan det gamla centrum vid kyrkan och det nya vid skolan och tingshuset intill Morjärsvägen. Gårdens bevarande är därför av största betydelse för Kalix kulturmiljö och bör ägnas noggrann uppmärksamhet både i detaljplanearbete och restaureringsprojektering. Till de gamla handelsgårdarna hörde alltid uthus och magasin och till och med dessa finns bevarade hos Jonssons och bör naturligtvis också sparas för framtiden

Kvarteret Handeln 15
Köpmangatan 8

Svanbergs glas och porslin
Bevaringsklass 2

Gatuhuset med porslinsaffären var ett gränsfall i museets interna bevaringsdiskussioner och i ett tidigare stadium av utredningsarbetet fanns huset med som bevaringsvärt exempel på 1940-talets bebyggelse. I slutdiskussionen ställdes det dock utanför listan medan det aldrig rådde någon tvekan om att det vinkelbyggda gårdshuset på samma fastighet borde föreslås till aktiva bevaringsåtgärder. Motiveringarna till detta var de samma som framförts angående uthusen på grannfastigheten Jonssons samt om järnhandeln och färghandeln på andra sidan Köpmangatan.

Kvarteret Handeln 16
Torggatan 7

Götamagasinet
Bevaringsklass 2

I Götamagasinet har Kalix en butiksbyggnad av just den sort som nu efterfrågas alltmör på allt fler håll i landet. Problemet är bara att man alltför ofta rivit just dessa så kallade orationella butiker. Nu, när det nästan är för sent, börjar vi sakta inse att 60- och 70-talens tilltro till stordrift och rationaliseringar var alltför okritisk. Många hus, både bostäder, butiker och samlingslokaler, som idag skulle ha fyllt viktiga funktioner i samhället, revs till förmån för parkeringsplatser för mindre än tio år sedan.

Tvärt emot vad rekordarens prognosmakare spådde har detaljhandeln börjat söka sig tillbaka till mindre butiker drivna som enskilda småföretag och lämnat varuhusen i kris. Vem kunde för tjugo år sedan ha gissat att den stora varuhuskedjan EPA skulle gå under och vem kunde för tio år sedan förutspå postorderhandelns snabba uppgång under de allra senaste åren.

Dessa och andra oförutsedda utvecklingssteg har skapat en helt ny situation där företag och butikslokaler som Götamagasinet fått nya förutsättningar att bevaras och blomstra för lång tid framåt. Närheten och kopplingsmöjligheterna till Handeln 17 stärker ytterligare dess framtidsutsikter.

Kvarteret Handeln 17
Torggatan 5

Lunds möbler
Bevaringsklass 2

Denna butiksfastighet var en av de första som byggdes efter den nya byggnadsplanen från 1904. Den lär ha stått färdig redan 1905 och har sedan inrymt bland annat rakstuga och begravningsbyrå innan den blev möbelaffär. Idag rymmer den relativt lilla tomten både det gamla gatuhuset och en modern butiklokal och erbjuder därmed goda förutsättningar för ett fortsatt nyttjande, exempelvis kopplat till den likaledes bevaringsvärda grannfastigheten Handeln 16.

Kvarteret Handeln, Stadsäga 662
Strandgatan 1

Bevaringsklass 2

Att det vardagliga bostadshuset vid Strandgatan 11 klassats som kulturhistoriskt värdefullt kan måhända förvåna men är egentligen helt konsekvent. Dels är det minst lika viktigt att bevara exempel på det vardagliga som på det märkliga och dels bidrar byggnaden till trästadskaraktären i området kring kyrkan och i det värdefulla kvarteret Handeln.

Kvarteret Hunden 3
Vitvattenvägen 1

Bevaringsklass 2

I bevaringsarbetet är det lätt hänt att man glömmer arbetsplatser och ekonomibyggnader och därmed överlämnar en "arbetslös", eller rättare arbetsfri, miljö till nästa generation. Därför är det viktigt att man också skyddar några exempel på äldre hantverkslokaler såsom detta tidigare plåtslageri.

Kvarteret Hunden 4
Vitvattenvägen 2

Boktryckare Ökvists gård f d
Bevaringsklass 4

Den lilla stugan i korsningen Vitvattenvägen - Lejongatan ser litet avslipad ut idag med sina grå eternitplattor men den skulle kunna bli en värdefull pendang till de bevaringsvärda husen på andra sidan Vitvattenvägen om den återfick en prydligt röd brädfordring.

Kvarteret Hunden 5
Morjärsvägen 8

Bevaringsklass 2

Sedan gamla Gästis revs är detta Kalix enda exempel på den senklassiska arkitektur med breda byggnadskroppar, låga tak och snirklig dekor som skapade märkesbyggnader på många håll i Norrland vid mitten av 1800-talet. Numera börjar denna byggnadstyp vara ganska sällsynt men fortfarande känns den som färdas längs E 4:an se en representant för stilen omedelbart norr om Lövånger och en annan väster om Europavägen genom Byske. Även ur ett övergripande Norrlandsperspektiv är det således viktigt att Hunden 5 bevaras.

Kvarteret Jungfrun 8
Kungsviksgatan 14

Bevaringsklass 2

Äterigen ett exempel på verklig vardagsbebyggelse, en 20-talsvilla av den sort som varit mycket spridd över hela landet men som börjar bli alltmer sällsynt. Hårdhänt förnyelse av gamla villaområden, både genom nybyggnader och okänsliga ombyggnader har gjort originalversioner av detta "äktsvenska" hus till rariteter. De få exemplar som bevarats någotsånär intakt bör därför hanteras varsamt och vid ökat utrymmesbehov byggas till i samma anda som en gång präglade den ursprungliga enkla och naturliga byggnadsformen.

Kvarteret Järnet 5
Centralgatan 13

Rörinstallationer
Fjällströms bokhandel f d
Bevaringsklass 4

Trots att gårdshuset på denna fastighet är en stor, modern och något oformlig hantverks- och lagerlokal i centralt läge blir den inte alltför störande i stadsbilden så länge gatuhuset håller upp en skyddande skärm mot centrum. Gatuhuset skulle dock, i sin tur, bli ett betydligt värdefullare inslag i Centralgatans känsliga miljö om det kunde återfå en litet mer sekelskiftesbetonad exteriör.

Kvarteren Järpen, Lyran, Lärkan och Trasten

Dessa fyra kvarter innehåller alla vissa inslag av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse men är samtidigt ett attraktivt förtättningsområde och har lagts ut som sådant i områdesplanen. Vid framtida arbete med nya detaljplaner i dessa kvarter bör största möjliga hänsyn tas till befintlig bebyggelse så att något av denna kan inarbetas och bevaras i den nya miljön. Se vidare under beskrivning av bevaringsmiljö 7.

I kvarteret Järpen är det främst husen på tomterna 7 och 19 som kan vara intressanta att bibehålla i en ny plan. Gården n:r 19 skulle kunna ställas i ordning som kommunägd pensionärsbostad.

Kvarteret Krubban 3
Västra Kyrkogatan 1

Bevaringsklass 4

Före detta urmakare Backmans gård från slutet av 1800-talet är nu klädd med eternitplattor och ser litet avskalad ut i jämförelse med snickar-glädjevillan på granntomten. Om eternitfasaden ersätts med nya träfasader kan dock gården bli ett värdefullt inslag i kulturmiljön omkring sexvägskorset. Innan fasadbyte görs bör antikvarisk expertis kontaktas.

Kvarteret Krubban 5
Vegagatan 5

Lindbäcks gård f d
Bevaringsklass 1

Den ståtliga bostaden för flera generationer Lindbäck, både sågverksägare och guldsmeder, är en av de sex anläggningar i Kalix som har eller föreslås få lagligt skydd. Byggnaden är ett av länets bästa exempel på det sena 1800-talets panelarkitektur, vilken hade utvecklats och möjliggjorts just genom sågverksindustrins framväxt.

Till det stora arkitekturhistoriska värdet bidrar, förutom det högklassiga detaljarbetet, också det faktum att huset inte alls är så stort som det ser ut utan får sitt arkitektoniska uttryck genom medvetna optiska villor. Gatufasadens kraftiga risalit (framspringande fasadparti) och gårdssidans höga klassicistiska loggia är arkitektnep som förstorar byggnaden inför betraktaren. Om man däremot studerar husgaveln upptäcker man strax husets egentliga storlek. Genom detta illusionsmakeri får byggnaden ett stort pedagogiskt värde för vår tid då den tydligt illustrerar den anspråksfulla livshållning som karaktäriserade det sena 1800-talets framväxande industriägarklass. - Krubban 5 är därmed, som kulturhistoriskt dokument jämförbar med Filipborg och ett viktigt komplement till Kalixbygdens "riktiga herrgårdar".

Kvarteret Krubban 7
Vegagatan 1

Doktor Ahmans hus f d
Bevaringsklass 2

Denna villa från 1922 är en intressant pastisch på 1700-talets små herrgårdar och officersboställen och utgör ett originellt inslag i Kalixmiljön. Bedömd ur ett rent stilhistoriskt perspektiv har byggnaden dock fel ytterpanel. Skall den ha spåntad panel bör den vara kraftigare än den nuvarande och monteras liggande. Skall den däremot ha stående panel bör denna vara betydligt bredare och ha täckribb över brädskarvarna eller möjligen vara en sextums lockpanel med profilhyvlade lockbräder. Den felaktiga panelen kan emellertid också ses ur ett lokalhistoriskt perspektiv och uppfattas som ett resultat av den lokala sågverksindustrins påverkan på traktens bebyggelse. Tillgången på material bestämde helt enkelt mycket av husens utseende. Dessutom var spåntade paneler på mellan 10 och 15 cm bredd moderna för andra hus vid 1900-talets början, så varför skulle de inte duga på den här villan. Byggnästaren kände sannolikt inte till hustypens bakgrund i mellansvenska bruksmiljöer och herrgårdslandskap.

Syftet med ovanstående lilla stilhistoriska resonemang är att i förbifarten påvisa hur relativa de traditionella stilhistoriska värderingarna egentligen är och hur många olika aspekter som kan vägas in när man bedömer en byggnads kulturhistoriska värde. Om Krubban 7 av någon anledning skall ompanelas bör antikvarisk expertis under alla omständigheter kontaktas.

Kvarteret Krubban 11
Kyrkogatan 9

Gamla lärarbostaden
Bevaringsklass 4

1700-talsgården från Korpikå, som flyttades till Kalix på 1850-talet för att bli lärarbostad, fick modern dräkt på 1950-talet. Nu har den emellertid hunnit bli omodern igen och det är snart dags att återge den dess ursprungliga utseende vilket bör ske i samråd med antikvarisk expertis.

Kvarteret Krubban 14
Kyrkogatan 11

Westerbergs
Bevaringsklass 2

Westerbergs hus byggdes i etapper 1915 och 1929, på gamle garvare Westerbergs fastighet. Det ger intressanta exempel på hur man med enkla arkitektoniska knep som takspetsar och dörrpelare fått ett ganska alldagligt hus att se både större och ståtligare ut än vad det egentligen är. Byggnaden blir därmed en arkitekturpedagogiskt värdefull parallell till praktarkitekturen på Krubban 5, som också ser mäktigare ut än vad den är. I båda fallen måste dessa "arkitektoniska pretentioner" från en gången tid tillmätas betydande kulturhistoriskt värde som fysiska uttryck för ambitionerna hos en samhällsgrupp som expanderade vid tiden omkring sekelskiftet. Jämför även kvarteret Lejonet 3.

Kvarteret Köpmannen 2
Hantverkargatan 2

Kalix elektriska
Bevaringsklass 4

"Elektriska affärns" timmerbyggnad av obestämbart ålder bär spår av många generationers "förbättringar" och har med tiden fått en arkitektur som inte hör hemma någonstans. Med relativt enkla medel skulle byggnaden dock kunna återges väsentliga drag från sitt ursprung och göras till ett positivt inslag i Kalix kulturmiljö.

Kvarteret Lejonet 3
Lejonsgatan 8

Lejonsgården
Bevaringsklass 2

Bland de tankar som låg till grund för Kalix första byggnadsplan 1904, fanns också en strävan till omväxling i bebyggelsen och Lejonsgården är idag en av de fastigheter som skapar denna omväxling i samhället. Den lilla välskötta gården ligger som ett stilla lantställe mellan stora flerfamiljshus och tättrafikerade gator. Den är med andra ord ett miljöinslag av just den art som många andra orter börjar efterfråga nu när de redan är försvunna.

Att gården, trots sin faktiska litenhet och fastighetens ursprung som soldattorp under prästgården, ändå utformats som en miniherrgård med björkallé, flygelställt uthus, balkong med frontespis (gavelparti) och parkliknande disposition av tomten, kan kanske ses som ett resultat av att Kalix hade en riktig herrgårdsbygd vid sekelskiftet. Med litet fantasi kan man kanske till och med hitta Lejonsgårdens förebild i Björknäs herrgård. En intressant parallell till denna stuga med ståndsam ambition ger Westerbergsgården på Krubban 14. De båda husen blev färdiga samma år, 1929. En annan parallell ger grannfastigheten vid Norra Parkgatan, järnhandlare Larssons gård, som nästan är en storebror till Lejonsgården.

Kvarteret Lodjuret 2
Brunnsgatan 5

Gamla pingstkyrkan
Bevaringsklass 2

Kapellets typiska bönhusarkitektur med stora fönster till kyrksalen i byggnadens ena ände och små till köket, lilla salen och pastorsbo-staden i den andra ger huset betydande kultur- och arkitekturhistoriskt värde i denna kompakta folkrörelsemiljö.

Kvarteret Lodjuret 10
Köpmangatan 21

EFS-kyrkan
Bevaringsklass 2

Ingenstans i Kalix har folkrörelsernas ställning i samhället fått ett så påtagligt uttryck som i EFS-kyrkan från 1969. Dess läge är så centralt som man någonsin kan önska och själva byggnaden har, med sin skarpa växling mellan klosterlikt slutna tegelväggar och öppet famnande glasytor, formats till en bild av de nutida kyrkornas dubbla strävan att ge både inre samling och utåtriktad aktivitet. EFS-kyrkan är en av de byggnader från vår egen tid som bör bevaras till framtiden i oförändrat originalskick.

Kvarteret Lodjuret 11
Köpmangatan 19

Pingstkyrkans bokcafé
Bevaringsklass 2

Det senaste steget i folkrörelsernas koncentration till området kring korsningen Köpmangatan - Brunnsgatan togs när pingstförsamlingen köpte den gamla Landströmska gården och gjorde bokcafé av den åren 1981-82. Enligt museets synsätt var detta en mycket positiv utveckling som både gynnar samhällsbilden i stort och den enskilda gatans vardagsmiljö. Dels görs en gammal gård tillgänglig för allmänheten och blir ett viktigt dokument över det gamla sockencentrum, med hantverkare och ståndspersoner, dels får Köpmangatan ett andningshål och en sommarservering som gör hela området trivsamt.

Kvarteret Lodjuret 12
Köpmangatan 17

Huset med musikhandeln
Bevaringsklass 2

Ännu 1956, när huset med musikhandeln och hemslöjdsbutiken byggdes, kunde man kosta på sig att också ge hyreshusen en medveten detaljutformning. Köpmangatan 17 fick både framspringande fasadpartier (risaliter), utfallande butikstrappor med räcken och olikfärgade putspartier på fasaderna. När nu detta hus börjar närma sig renoveringsåldern bör man vara medveten om värdet hos alla dessa detaljer och se dem som viktiga stildrag i efterkrigstidens byggnadsskick.

Det lilla gårdshuset bakom det stora hyreshuset var säkert dömt att rivas en gång. Idag har tiden hunnit ikapp det omaka husparet på Lodjuret 12 och båda byggnaderna klassas som bevaringsvärda kulturhus. Säkert en överraskning för båda två, om de varit läskunniga.

Kvarteret Lyran

För kvarteret Lyran gäller, lika som för Järpen, Lärkan och Trasten, att kvarteret läggs ut som förtättningsområde i områdesplanen. Se vidare gemensam text under kvarteret Järpen samt beskrivning av bevaringsmiljö 7.

I kvarteret Lyran har fastigheterna 1, 2 och 3 hus som skulle kunna bli värdefulla historiska inslag i en förtätad bebyggelse.

Kvarteret Länsman 2 Lejongatan 9

Bevaringsklass 2

På kulturhistoriskt värdefulla fastigheter är uthusen ofta lika viktiga som boningshusen. Så är fallet på gården n:r 2 i kvarteret Länsman där längan längs Lejongatan är mycket väsentlig både för gatumiljön och som medskapare till det fina gårdsrummet med antydd kringbyggnad.

Den ytterst summariska timmerhistorik som ges i kommentaren till Orion 10 kastar kanske också något litet ljus över den utveckling som lett fram till den byggnadstyp som representeras av bostadshuset på Länsman 2, en så kallad gavelkammarstuga eller, här i länet en Norrbottensgård.

Kvarteret Länsman 4 - 5 Norra Parkgatan 1

Järnhandlare Larssons gård
Bevaringsklass 2

1900-talets byggande i Norrbotten har i stor utsträckning präglats av en lokalt förankrad arkitektkår kompletterad med kraftfulla insatser av sörlänningar och utlänningar. Bland de tillresande bör man bland andra minnas Gustaf Wickman som ritade stora delar av det nya samhället Kiruna, Per Olof Hallman som gjorde stadsplanen för Kiruna och byggnadsplanen för Kalix samt skotten Ralph Erskine som byggde Shopping i Luleå, Ormen länge i Svappavaara och punkthusen i Kiruna.

För att undgå de fällor som personliga relationer kan gillra åt den som skriver om sina samtida skall här ingen nu verksam arkitekt i Norrbotten nämnas framför någon annan. Men däremot kan det finnas anledning att nämna några ur den äldre generation som påverkat kustkommunernas byggnadsbestånd. Detta kan ha sitt värde inte minst för att det understryker hur vår miljö ofta, på gott och ont, är beroende av enskilda människors kompetens och engagemang. Utan att på något sätt vilja förringa de äldre yreksmän som inte nämns här kan det finnas skäl att bland 1900-talets äldre arkitekter i Norrbotten speciellt nämna de båda länsarkitekterna Olof Lundgren, vars främsta arbete är Hushållningssällskapets hus i Luleå och Eberhart Lovén som ritade Norrbottens museum. Bertil Höök i Luleå skapade en ny typ av skolhus med slöjdsal i källaren och gymnastiksal vid gaveln. Eftersom byggnaderna var höga och smala fick de naturligtvis heta "högskolor" i folkmun. Ett av de bästa exemplen på denna skoltyp finns i Båtskärsnäs. Luleåarkitekten Bertil Matsson påverkade många av de stadsbilder i vilka vi nu rör oss, exempelvis det moderna Kalix där han bl a gjorde 1947-års stadsplan och ritade första delen av hotell Valhall. Den produktive byggnadsingenjören Erik Ahlén

skapade en stor del av det Boden vi ser idag men utan att sätta någon direkt Ahlrénstämpel på staden. Han hade nämligen en märklig förmåga att ta till sig och följa nya strömningar i arkitekturen och lyckades på så sätt hålla sig "modern" under flera årtionden.

Samme Ahlrén skapade också märkesbyggnader på andra orter än i sin hemstad och har bland annat signerat järnhandlare Larssons vita 20-talsvillan i kvarteret Länsman i Kalix.

I motiveringen till att man bör bevara denna villas grannfastighet i kvarteret Lejonet samt i texterna om Krubban 5 och 17 har vi sett hur man med enkla knep kunnat få hus att se större ut än vad de egentligen är. På järnhandlarvillan har Ahlrén lyckats med motsatsen. Genom brytning och valmning av taket och parställning av fönstren har han fått ett stort hus att se mindre ut, åtminstone så länge man ser det frontalt (rakt framifrån). Den tillbakadragna placeringen på tomten bidrar också till att den axelbredda byggnaden inte dominerar i gatubilden utan snarare samverkar med sin parkliknande tomt till att bli ett värdefullt tillskott till Centralparkens miljö.

Kvarteret Länsman 7
Morjärsvägen 6

Bagare Nordins gård f d
Nu tapetserare Lundbergs gård
Bevaringsklass 2

Det dörrarrangemang som i Norrbotten ofta kallats "Pitehorn" skulle lika gärna ha kunnat kallas Kalixhorn. Knepet att skapa en välkomnande butiksentré genom att lägga dörren i ett avskuret horn och där kröna den med ett halvt valv har varit lika vanligt i Kalix som på många andra håll i Norrland och i hela Norden. Numera är det dock så få riktiga gamla butikshus och lanthandlar som finns kvar att även de avskurna hörnen börjar bli rariteter. De tre hörndörrar Kalix har kvar, och som leder in till Götamagasinet, f d Fjällströms bokhandel och tapetserare Lundbergs verkstad är därför viktiga att skydda och bevara.

När det gamla caféet på Länsman 7 nu åter bytt funktion och blivit tapetserarverkstad vore det kanske också dags att återge det stiliga blå huset den gatufasad som det hade när det var nytt 1923. De stora skyltfönster som nu följer gatan "rycker undan benen" på huset och får övervåningen att "hänga i luften".

Denna anläggnings bevarandevärde grundar sig inte bara på den, frånsett skyltfönstren, välbevarade huvudbyggnaden utan understöds också av de välskötta uthusen, som byggdes samma år som gathuset och som bidrar till att skapa en väl samlad gårdsgrupp.

Kvarteret Lärkan

För kvarteret Lärkan gäller, lika som för kvarteren Järpen, Lyran och Trasten att området läggs ut som förtättnings- och exploateringsområde i områdesplanen. Se vidare gemensam text under kvarteret Järpen samt beskrivning av bevaringsmiljö 7.

I kvarteret Lärkan är det bland annat huset på hörntomten nummer 1 som skulle kunna bli ett värdefullt historiskt inslag i en framtida förtätad bebyggelse.

Kvarteret Orion 3
Centralgatan 11

Holmgrens bageri, senare
Lindbäcks guldsmedsbutik
Bevaringsklass 2

Mot gatan har hörnhuset i kvarteret Orion en ganska slätstruken fasad, avklädd sina dekorationer någon gång på 50-talet, kanske i missriktad funkisinspirerad renlighetsiver. Men mot gården visar huset ett helt annat ansikte med prydnadsbalkong, sågtandat väningsband och kryss-spröjsade fönster, snickarglädje i full blomning. Gårdsfasaden är ett exempel, så gott som något, på hur det sena 1800-talets rika snickarglädje i lyckliga fall kunde sammansmältas med den traditionella timmerarkitekturen till en helt ny byggnadsstil där gammalt och modernt ömsesidigt höjde varandras värde. Det var dock inte alltid gammalt och nytt möttes så harmoniskt. Ibland tog pyntlusten helt överhanden och snickerierna blev lösa tårtdekorationer på den strama och enkla timmerkroppen. Så icke hos bagare Holmgrens. Han hade kanske nog av tårter i bageriet och kunde hålla påslaget inom den goda smakens gränser.

Idet bevaringsområde kring Centralgatan som föreslagits i områdesplanen och som i praktiken är Kalix viktigaste kulturmiljö, spelar den gamla bagar- och guldsmedsgården en nyckelroll och i framtiden bör de avskalade gatufasaderna återfå sitt sekelskiftesutseende. Inför detta arbete bör antikvarisk expertis kontaktas.

Här, liksom på många andra gårdar i detta bevaringsförslag, spelar uthuslängan på tomten en viktig roll för helheten och bör bibehållas även om den kanske måste förändras något för att tillfredställa nutida behov.

Kvarteret Orion 10
Centralgatan 9

Bevaringsklass 2

Den traditionella svenska timmerbyggnadskonsten var en starkt formbunden arkitektur. Byggtimrets dimensioner och timmermännens traditioner höll husen relativt likartade hos både präster, borgare och bönder under flera århundraden och långt in på 1800-talet. Även många ur lågadeln och annat så kallat fint folk bodde ofta i vanliga timmerhus som inte var stort märkvärdigare än rika bondgårdar. Det var egentligen bara rummets storlek och antal som växlade något med landskap och förnögenhet. Byggandets logik förblev densamma så länge timmerknuten var det viktigaste låset för stockarna och den viktigaste nyckeln till hållfasthetens mysterier.

Om man förenklar historiens gång kan man säga att timmerarkitekturen i Sverige huvudsakligen utvecklats genom att rum lagts till rum. Det första timmerhuset i vårt land torde ha byggts någon gång under järnåldern och var sannolikt bara ett rum som användes som uthus av någon sort. De första timrade bostadshusen bestod troligen också bara av ett rum och hade dörren i ena gaveln. Mycket snart kom man dock på att man kunde spara värme genom att bygga en förstuga som vindfång utanför gaveldörren. Med tiden förstorades denna förstuga och någon gång under medeltiden delades den in i kammare och farstu och fick ytterdörren i långsidan. Därmed hade man skapat den så kallade enkelstugan, som skulle bli Sveriges vanligaste hustyp ända in på 1920-talet och som skulle få stå modell till de första Per-Albinhusen.

Torpare, änkor, soldater och andra med begränsade resurser bodde ofta i enkelstugor både 1720, 1820 och 1920. Det var egentligen bara fönsterstorleken, köksspisens, brädfodringen och vindsrummen som skiljde folkhemmets Per-Albinstuga från 1700-talets torpstuga. En husprincip som stog sig i cirka 600 år kunde kanske vara värd en tanke hos våra dagars husfabrikanter som byter modell oftare än bilfabrikerna.

De som hade råd och behov byggde tidigt till en sal på andra sidan av enkelstugans farstu och fick en parstuga, en sådan som står nedanför E 4:an genom Stråkanäs. Principen med farstun på mitten, salen till vänster, köket till höger och farstukammaren mitt emellan skapade ett funktionellt bostadshus åt både fattiga adelsmän, myndiga präster och välbeställda bönder redan på Gustav Wasas tid.

De som hade råd, och de blev allt fler med åren, byggde ofta till två små kammare utanför köksgavlen, ofta för farfars och mormors behov, och fick därmed den pampiga hustyp som dög att bli prästgård i Kalix. Här i länet har detta hus, som egentligen heter gavelkammarsstuga, kommit att kallas "norrbottnensgård" sedan hundratals gamla parstugor förlängdes på detta sätt under 1800-talet då skogskonjunkturen gav bonden tjockare börs. Det var ofta i samband med dessa förlängningar som man också lyfte taket, timrade på några stockvarv och satte in de låga vindsfönstren på långsidorna. Sådana gårdar har Kalix bland annat på Geten 5 och Länsman 2.

Om man behövde ännu mera plats kunde man som nästa steg bygga till en extra gavelsal utanför stora salens gavelvägg för att få ett tolvknutahus på drygt 30 meter. Hela tiden byggde man dock efter samma princip som för flera århundraden sedan, rum vid rum på längden och stock på stock på höjden och allt hölls ihop av knutarna. Det var sällan någon kom på tanken att bredda ett hus innan staten spred ut mallar för hur präster och officerare borde bo. Då kom sälsbyggnaden med farstu och stor sal i mitten och två kammare i var gavel.

I Övre Norrland fick dock inte ens dessa påbud någon riktig genomslagskraft. Vissa boställen byggdes visserligen efter de nya planerna men andra höll kvar sin gamla modell, såsom prästgården i Kalix och kaptensbostället i Gammelstad och även många andra "ståndspersoner" bodde i långsmala timmerlängor ända tills sågverksindustrin kom med nya pengar och nya husmodeller till Norrlandskusten.

Rikare bönder och borgarfamiljer gick dock inte helt opåverkade genom 1800-talet. De klassicistiska strömningar som givit stil åt herremanshusen ute i Europa sedan slutet av 1700-talet trängde också igenom på Sveriges landsbygd och med tiden blev det omodernt och stilvidrigt att bara plussa på ett rum till när man behövde mera plats. Klassicismen krävde samlade byggnadskroppar med bestämda förhållanden mellan längd, bredd och takhöjd och detta satte gränser för det gammaldags additiva sättet att bygga till. Detta gav helt enkelt husen omoderna proportioner. Exempel på hus med välavvägda klassicistiska proportioner kan kalixborna studera både i Björknäs och Björkfors.

Klassicismen framtvängde med sina formkrav att man modifierade den gamla plussmetoden och istället gick över till att bygga lägre flyglar vid gavlarna när man behövde mer plats. Flyglarna hade samma bottenyta som de gamla gavelrummen haft men deras lägre tak gav husets mittparti möjlighet att följa stilens krav på rätta mått, samtidigt som de själva tillfredställde nya utrymmesbehov diskret dolda bakom rönner, häckar och trädgårdsplank.

Det bruna och vita huset på kvarteret Orion är ett utmärkt exempel på denna sistnämnda byggnadstyp där centralanläggningens klassiska drag syns på långt håll medan flyglarna gör att huset blir som de gamla SAAB-bilarna, större inuti än utanpå. Andra exempel på detta byggnadssätt ger församlingshemmet (gamla sparbanken) i Råneå samt en rad gustavianska herrgårdar i Mellansverige bland vilka Hällekis vid Kinnekulle torde vara den mest berömda.

Med en liten förenkling av faktiska förhållanden skulle man kunna säga att Orion 10 tillhör en byggnadstyp som markerar en av slutpunkterna i den svenska timmerarkitekturens flergrenade utveckling.

Kvarteret Orion 11
Centralgatan 17

"Moster Gustavas"
Bevaringsklass 2

De nuvarande grannarna Orion 10 och 11 var ursprungligen samma gård och på gamla fotografier kan man se att nummer 11 från början hade ingången mot norr och mot gårdsplanen framför huvudbyggnaden. På 1904 års byggnadsplan tillhör de båda husen fortfarande samma fastighet och än idag delar de på ursprungsgårdens gamla uthuslänga. 11:an tycks dock tidigt ha fungerat som självständig bostad eller för annat viktigt ändamål eftersom den redan i slutet av 1800-talet var utbyggd till en fullvuxen norrbottensgård.

Idag utgör Orion 11, inklusive dess timrade magasin, en omistlig del av bevaringsmiljön kring Centralgatan och en trevlig pedang till parstugan mitt över gatan, på Gamla staden 11.

Kvarteret Posthornet
Köpmangatan 12

Gamla konsum
Bevaringsklass 2

Gamla konsum har stor betydelse i Kalix kulturmiljö, dels som ett viktigt minnesmärke över Kooperationens framväxt och dels som byggnadshistoriskt intressant exempel på 1930- och 40-talens funktionalistiska arkitektur och slutligen som variationsfaktor i Köpmangatan miljö.

Kvarteret Posthornet 6
Strandgatan 11

Gamla flottningföreningshuset,
numera Jägarvillan
Bevaringsklass 1

Få 1900-talsbyggnader har så dominerande betydelse för Kalixmiljön som "Jägarvillan" omedelbart ovanför Tempo. Dess storlek, dess höjdläge, dess klassiskt inspirerade arkitektur och dess vackra tomt ger viktiga bidrag till Strandgatan och utgör en nödvändig motvikt mot Tempos tunga varulåda.

Det faktum att byggnaden ursprungligen hyste flottningsföreningens förvaltning ger den dessutom industrihistorisk betydelse som komplement till flottarmiljön på Vassholmen, vilken idag är ett viktigt monument över ett passerat stadium i skogsindustrins utveckling.

Mot denna bakgrund har bevaringsutredningen föreslagit att Posthornet 6 skall sättas i bevaringsklass I och betraktas som likvärdig med lag-skyddade byggnader.

Kvarteret Prästen. Stadsäga 135

Kalix kyrka
Bevaringsklass I

Kalix medeltida stenkyrka och dess klockstapel i bottnisk barockstil äger båda lagskydd.

Kvarteret Prästen. Stadsäga 137
Kyrkogatan 1

Prästgården
Bevaringsklass I

Den ståtliga vita prästgården från 1700-talet är ett omistligt inslag i kyrkans, centralortens och hela älvdalens kulturmiljö och bör på sikt ges lagskydd genom att av länsstyrelsen förklaras som byggnadsminne.

Enligt vissa uppgifter skulle flygelbyggnaden, tidigare pastorexpeditionen, ha varit prästgård före den nuvarande. Detta har dock inte ännu kunnat bekräftas. På kalixkartorna från 1807 och 1811 finns båda husen redovisade som två sidor i en firsidigt kringbyggd gårdsgrupp och på de fotografier från 1860-talet, som redovisas i Sven och Tycho Landströms kalixbok, finns båda byggnaderna. Där kan man också se att flygelbyggnaden för 100 år sedan var envåning samt att den troligen var en salsbyggnad med ett rum i var gavel. Den nuvarande prästgården hade däremot, redan för 100 år sedan, samma storlek som idag men saknade brädfodring och veranda. Om man noga granskar 1811 års karta finner man att flygelbyggnadens västsida ligger i linje med huvudbyggnadens gavel, vilket talar emot att det skulle röra sig om samma flygelbyggnad som idag. På 1807 års karta ligger emellertid både flygel och huvudbyggnad lika som idag vilket visar att man inte alltid får lita på alla detaljer i gammalt källmaterial.

På 1764 års karta är prästgården redovisad som en enda byggnad orienterad i öst-västlig riktning och belägen närmare stranden än någon av de nuvarande byggnaderna. Eftersom vi nyss sett att kvaliteten hos gamla tiders lantmätare kunde variera starkt, från största noggrannhet till högradigt slarv, kan vi inte heller av detta dra några exakta slutsatser om prästgårdarnas ålder. Med hjälp av gamla sockenstämmoprotokoll och arkeologiska undersökningar i prästgårdens gräsmattor torde det dock vara fullt möjligt att i detalj klarlägga prästgårdens historia.

Idag är flygelbyggnaden så kraftigt förändrad av upprepade ombyggnader och moderniseringar att dess kulturhistoriska värde blivit något fördolt. Dess rumsindelning visar dock spår som bekräftar det på fotografier grundade antagandet att byggnaden skulle varit en salsbyggnad från början. Detta varken motsäger eller styrker påståendet att den skulle vara från 1700-talet och möjligen äldre än den nuvarande huvudbyggnaden.

Vid framtida byggnads- eller markarbeten på prästgården bör antikvarisk expertis kontaktas. För själva prästgården bör det göras av bevarings- och restaureringsskäl, för flygelbyggnaden av forsknings- och restaureringsskäl och för gräsmattorna av arkeologiska skäl.

Kvarteret Ripan 5
Köpmangatan 25

Savoybiografen
Bevaringsklass 3

Både byggnaden och funktionen bör dokumenteras före en eventuell rivning.

Kvarteret Ripan 9
Brunnsgatan 6

Folkets Hus - Kaskad
Bevaringsklass 3

Kalix Folkets Hus är en viktig folkrörelsebyggnad. I händelse av ett nytt Folkets Hus-bygge i kvarteret Ripan bör det gamla huset helst inarbetas i den nya anläggningen och bevaras som en länk bakåt i tiden. Om detta inte är möjligt måste den gamla anläggningen och dess funktion dokumenteras innan rivningsarbetena påbörjas.

Kvarteret Sirius 4
Kungsviksgatan 1

Bevaringsklass 2 eller 3

I bevaringsdiskussionens första skede betraktades både Sirius 4 och 8 som bevaringsobjekt. När nu kvarteret ändå måste utläggas som förtätningsområde för att möjliggöra nödvändig nybyggnation, återstår att försöka inarbeta den lilla gården på tomt nummer 4 i den framtida bebyggelsen. Om gården ändå skulle komma att rivras i en framtid bör den först dokumenteras och värdefulla byggnadsdetaljer som den plåtklädda kakelugnen tas till vara. Dessa plåtklädda och därmed förbilligade varianter av de riktiga kakelugnarna representerar ett viktigt skede i den successiva höjningen av vanligt folks bostadsstandard. De gjorde det möjligt att hålla vintervarmt i både fler och fattigare rum än vad man mäktat när man eldade i vedslukande öppna spisar.

Kvarteret Sirius 8
Kungsviksgatan 3

Lantmännen
Bevaringsklass 3

"Lantmannas" byggnader och verksamhet bör dokumenteras innan driftformen ändras på något sätt. Kontorslängan bör, inför framtida exploatering av kvarteret, undersökas mycket noggrant av byggnadshistorisk expertis. Den kan nämligen delvis ha sitt ursprung i någon av byggnaderna på Kalix första officersboställe Kungsvik. Längan var nämligen tidigare ekonomibyggnad till doktor Karlanders läkarbostad vilken i sin tur hade utvecklats ur Kungsvik. Lantmannas kontor kan således delvis vara från 1700-talet. Sanningen återstår att klarlägga.

Kvarteret Släggan 4
Kungsviksgatan 15

Bevaringsklass 2

Sydvästra hörnet av kvarteret Släggan spelar en viktig roll i bevaringsmiljön omkring Kungsviksgatans sexvägskors. Bostadshuset på tomt nummer 4 var ursprungligen en enkelstuga (se vidare om timmerhus under Orion 10) och tillhörde därmed den byggnadstyp som på goda grunder kallats Sveriges vanligaste hus. Den stora uthuslängan har betydelse som miljöfaktor men är dessutom pedagogiskt värdefull då den visar för vilken typ av ekonomibyggnader de stora tomterna i 1904 års byggnadsplan var tänkta. Genom att man bland annat bevarar de stora uthusen på Släggan 4 och 5 i sina huvuddrag kan både skolelever och studiecirkel som sysslar med hembygds- och samhällsbyggnadsfrågor få konkreta illustrationer till en av orsakerna till den stora skillnaden mellan en enfamiljstomt 1904 och en villatomt 1984.

Kvarteret Släggan 5
Kungsviksgatan 13

Bevaringsklass 2

De gamla praktfulla rönnarna och de stora trähusen på Släggans hörntomt mot Kyrkogårdsgatan är värdefulla inslag i kulturmiljön omkring sexvägskorset. De befintliga byggnadernas storlek och den höga exploateringsgrad de ger tomtmarken är viktiga faktorer när man bedömer möjligheterna att restaurera och modernisera befintliga byggnader istället för att riva och bygga nytt i detta känsliga läge.

Kvarteret Släggan 18
Kyrkogårdsgränd

Bevaringsklass 3

Den gamla förrådsbyggnaden bör dokumenteras före rivning.

Kvarteret Söräkern 3
Strandgatan 4

Bevaringsklass 2

Denna fastighet är ett exempel på de anläggningar som medtages i bevarandeförslaget därför att de är viktiga delar av större bevaringsmiljöer. Om den legat i en neutral omgivning är det inte säkert att den föreslagits för aktiva bevaringsåtgärder men nu ligger den inom kyrkomiljön och bidrar till denna med sin fina trädgård och med bostadshusets stilanknytning till de gula hyreshusen i kvarteret Handel.

Kvarteret Sörgården 4
Strandgatan 6

Bevaringsklass 2

Trots många om- och tillbyggnader uppvisar Strandgatan 6 fortfarande omisskännliga stildrag från 1910-talets byggnadsmode. Liggande spåntad panel, treluftsfönster och knixigt tak täckt med falsad plåt placerar byggnaden rätt i arkitekturhistorien. Vissa spår av sentida ingrepp i byggnaden skulle framdeles kunna raderas ut och exteriören kunna återfå ännu mer av sitt utseende från 1915.

Tillsammans med det östra hyreshuset i kvarteret Handel markerar Strandgatan 6 östgränsen för bevaringsmiljön omkring kyrkan.

Kvarteret Tallen 2
Köpmangatan 32

Föreningshuset
Bevaringsklass 3

Föreningshuset fanns upptaget som skyddsvärd funkis- och folkrörelsebyggnad i det första bevaringsförslaget men dess närhet till kommunalkontoret och planerna på ett nytt Folkets Hus gör byggnaden till ett lätt byte för den kommunala förvaltningens expansion. Inför en eventuell framtida rivning eller omgestaltning bör både byggnaden, dess historia och dess nuvarande funktioner dokumenteras.

Kvarteret Tallen nummer 6, 9, 10 och 11

Hela den lågexploiterade delen av kvarteret Tallen har i områdesplanen lagts ut som exploateringsområde. Någonstans måste man ju få bygga i framtiden och Tallen är attraktiv med sitt läge nära centrum och sin glesbebyggda östra del. Där ligger emellertid ett par kulturhistoriskt värdefulla hus vilkas försvinnande skulle göra Kalix byggnadsmiljö fattigare samt ytterligare ett par hus som är värdefulla för helhetsmiljön. För att möjligen tillfredställa både bevarings- och exploateringsintressena bör man, när Tallen skall detaljplaneras, försöka utforma den nya planen så att någon eller några av de gamla villorna kan bevaras i den nya bebyggelsen. Vidare bör man skydda de stora träden i området för att därigenom behålla så mycket som möjligt av den skogstomtskaraktär som redan 1904 års planförfattare förespråkade i olika sammanhang. De villor som man i första hand bör försöka inarbete i den nya bebyggelsen är de på tomterna 10 och 11.

Kvarteret Tallen 16 och 21
Nygatan 4

Kommunalhuset
Bevaringsklass 2

Kommunalhuset är en nyckelbyggnad i centrummiljön om vilken många arkitekturteoretiska resonemang skulle kunna föras. Här må det dock räcka med att påpeka dess betydelse som centrumskapare, att påtala hur det stora huset genom sin uppdelning i olika volymer och byggnadskroppar gör sig "mindre" i stadsbilden (på sidan mot parkeringen syns den rätta storleken) samt uttrycka en förhoppning att det fina initiativet med en pergola längs Nygatan måtte fullföljas "ända fram", bland annat genom att den stora elcentralen får en mer miljöanpassad utformning. Kommunalhusets konsekventa arkitektur gör det mycket känsligt för tillbyggnader och framtida sådana bör, som kalixplaneraren Hallman sade, "respektera allt som kan respekteras".

Kvarteret Trasten

För kvarteret Trasten gäller, lika som för Järpen, Lyran och Lärkan att kvarteret läggs ut som förtättningsområde i områdesplanen. Se vidare gemensam text under kvarteret Järpen samt beskrivning av bevaringsmiljö 7.

Kvarteret Utsikten 4
Strandgatan 20

Posthuset
Bevaringsklass 2

Ensam och självsäker som en oljetanker och med kommandobryggan mot söder, ligger Odd Fellows centrumhus på sitt asfalthav och exponerar sin storlek med långa obrutna fönsterband.

Detta sätt att bygga stora ensamma och friliggande bostads- och servicehus i centrum av tätorten är inte unikt för Kalix. Det finns representat på många platser i Europa där man okritiskt tog till sig lösryckta delar av funktionalismens idématerial och bland annat betraktade husen som bostadsmaskiner, som fristående kapitalvaror utan beroendeförhållande till omgivningen. Idag är detta byggnadssätt omodernt och posthuset tillhör arkitekturhistorien, där det representerar ett snabbt passerat skede. Sedan Valhall byggdes till har posthuset fått en storleksmässigt jämbördig uppföljare inne i den egentliga stadsbebyggelsen och ser inte längre fullt så "fristående" ut som tidigare.

Kvarteret Valhall, stadsäga 541
Brunnsgatan 18

Mörkska gården
Bevaringsklass 3

Ett ständigt problem i byggnadsantikvariskt arbete är att kunna bevara exempel på hur fattigt folk bodde förr i tiden. Det är alltid mycket lättare att få förståelse för värdet hos de mer besuttnas byggnader. Dels är de oftast bättre byggda och står bättre emot gnaget från tidens tand, dels är de vanligen vackrare och har lättare att vinna allmän uppskattning. Fattigmanshusen avfärdas ofta med ödmöden som

- Det där är väl inget märkvärdigt.

Nej, just det, och det är inte nödvändigt att det skall vara märkvärdigt heller. Kultumminnesvårdens övergripande uppgifter är att till nästa generation bevara spåren av hur de föregående levde och därinräknas också minnena av hur de minst privilegierade hade det till vardags. Det kan vara nyttigt ibland att minnas vilket samhälle som vårt eget utvecklats ur, och att tänka på hur fort det gått. Dessutom har ju den helt övervägande majoriteten av oss som nu lever i välfärdslandet våra rötter bland de opriviligierade i det gamla fattigsverige. Därmed inte sagt att allas förfäder var direkt fattiga, men de fick inget gratis i livet och även de då välbeställda levde mycket knapert i jämförelse med oss.

Mot denna bakgrund är det ytterst beklagligt att den arbetarbostad som vanligen kallas Mörkska gården måste tas bort av trafikkäl. Den bör dock dokumenteras noggrant både till uppbyggnad och funktion innan den rivs.

Kvarteret Vargen 4
Lejonsgatan 2

Hälsokost
Bevaringsklass 3

I vår tids moderniserade tätorter är det mycket sällsynt att en byggnad av denna typ och med en historia som omfattar både bostad, cafe, kiosk och handelsbod, kunnat bevaras så intakt som Vargen 4. När nu tomten skall få ny bebyggelse bör därför den vackra vita stugan flyttas till lämpligare plats och ges ny funktion. Den är till och med av så stort kulturhistoriskt värde att den skulle kunna komma ifråga som handelsbod på någon av länets museianläggningar, exempelvis Englundsgården i Kalix eller Friluftsmuseet i Gammelstad.

Uthuslängan har redan mätts upp av Norrbottens museum men bör även fotodokumenteras under rivningens gång.

Kvarteret Vega 2
Torggatan 20

Laestadiankapellet
Bevaringsklass 2

Kapellet, som byggdes 1908 av Kari August Nilsson, är ett mycket fint exempel på väckelsens byggnader. Dess strama enkelhet och väl avvägda proportioner ger byggnaden en värdighet som genast skiljer ut den från övriga hus i området och som, även utan alla yttre identifikations-tecken, tydligt anger dess funktion som bönhus.

Västra skolan. Stadsäga 146
Centraltorget

Västra skolan
Bevaringsklass 2 resp 3

Kalix första skolhus, som tillkom omkring 1855 och en tid kallades Kantorsgården, är idag vackert brunmålat och visar sin värdighet med ståtliga fönsteromfattningar och välgjort våningsband. Dess bevaringsvärde torde vara ställt över all diskussion och byggnaden kan i en framtid eventuellt också komma ifråga för lagskydd.

Den egentliga Västra skolan är ett betydligt större problem ur bevaringssynpunkt. Från rent kulturhistoriska aspekter är den ett självklart bevaringsobjekt men varje bevarad byggnad måste också ha en funktion och där kommer problemen. Somliga experter ifrågasätter nämligen det stora gulvita skolhusets möjlighet att tillfredsställa den nutida skolans krav. Samtidigt kan det också vara svårt att hitta nya funktioner som passar till byggnaden och till dess centrala läge. Därför har museet tvingats att motvilligt acceptera att Västra skolan inte finns med bland de byggnader som föreslås till bevarande. Skulle det gå så långt som till flyttning av skolverksamheten och rivning av skolhuset bör både byggnaden och funktionen dokumenteras först. Det är dock museets innerliga förhoppning att byggnaden skall finna framtida funktioner som möjliggör att den kan bevaras.

Kvarteret Älvdalen 1
Nygatan 2

Domus
Bevaringsklass 2

Man må tycka vad man vill om 1960-talets så kallade varuhuslådor, de tillhör oåterkalleligen den svenska tätortens bebyggelsemiljö. Med tiden kommer de också att tillmätas kulturhistoriskt värde som minnen från 1900-talets självbetjäning, alltså från tiden innan elektroniken tog hand om varuval och betalning och olika former av gruppdistribution tog över hemkörningen.

Vi har idag ingen svårighet att förstå det historiska värdet hos gamla konsum, där det står som monument över Kooperationens framväxt och över svensk landsortsfunktionalism när den var som bäst. På samma sätt kommer framtidens människor att kunna se det historiska värdet hos vårt Domus när det på 2010-talet, börjar närma sig 50-årsåldern.

Vid eventuella framtida ombyggnader av varuhuset är det därför viktigt att man beaktar dess ursprungliga roll i stadsbilden och samhällslivet och låter något av den sextioalistiska varuhusarkitekturen få finnas kvar bland ändringar och tillskott.

Kvarteret Örnen 5
Köpmangatan 28

Bokhandelshuset
Bevaringsklass 2

På 1950-talet var det ännu inte helt vanligt att bygga med prefabricerade (fabrikstillverkade) byggnadsdelar och själva tekniken tillmättes estetiska möjligheter. Man lämnade exempelvis skarvarna mellan fasadskivorna synliga i exteriören och lekte försiktigt med kantiga burspråk och växlande fönstermönster.

Hörnhuset i korsningen Köpmangatan - Nygatan, som byggdes 1957, ger några bra exempel på detta och bör helst inte tilläggsisoleras och plåtklädas på det sätt som vanligen sker med hus från denna tid.

Kvarteret Örnen 9
Strandvägen 17

Nilssons radio
Bevaringsklass 4

När moderna butiker skall inrymmas i gamla trähus blir resultatet ofta att stora skyltfönster hyvlar av bottenvåningens gatufasad och slår sönder byggnadens arkitekturhistoriska värde. Så har också skett med Örnen 9 men det är ännu fullt möjligt att i en framtid återge det stora trähuset dess forna glans genom att byta ut de moderna fönstren, både skyltfönster och rumsfönster, mot originaltyperna, som förhoppningsvis går att belägga på gamla fotografier eller ritningar.

Kvarteret Örnen 13
Strandgatan 21

Hotell Valhall
Bevaringsklass 2

Ett hotell får gärna vara en gladlynt, nästan lättsinnig byggnad, vilket Valhall visar efter utbyggnaden 1978, då den något 50-talsgrå anläggningen "festades till" betydligt.

Mycket skulle kunna sägas om det nya Valhall, om de bara nästan likformiga fönstergруппerna på gamla och nya huset, om skillnaden i djupled mellan gammalt och nytt som ser mycket större ut än vad den är, eller om krogen som klipper förföriskt med ögonlocken. För djupare analyser av allt sådant får man dock välja ett annat forum. Här får det räcka med ett arkitekturhistoriskt grundat toppbetyg för en tillbyggnad som "respekterade allt som kunde respekteras" hos den ursprungliga byggnaden. Ett principföredöme för framtida tillbyggnader av kommunalhuset och andra moderna anläggningar.

Kvarteret Örnen 15
Köpmangatan 20

Bevaringsklass 2

Tack vare att det smala gårdshuset bevarats bakom den moderna gatulängan får gårdsinteriören en mer ombonad, nästan kringbyggd karaktär, en ovanlig kvalitet hos bakgårdar till moderna hyreshus. Gårdshuset bevarar ännu mycket av sin sekelskiftesprägel och ger ett nästan pittoreskt intryck med sina växlande dörr- och fönstergруппer och sin vinkelbyggnad. Det bidrar med andra ord till att skapa just den omväxling i stadsbilden som den andlige fadern till Kalix byggnadsplan, wienaren Camillo Sitte, eftersträvade, och som Kalix förste planförfattare, Per Olof Hallman, förverkligade.

KÄLLFÖRTECKNING

Tryckta källor

BERGLING. Ragnar, Kyrkstaden i övre Norrland. Umeå 1964.
Skytteanska samfundets handlingar no 3.

HOPPE. Gunnar, Vägarna inom Norrbottens län. Uppsala 1945.
Geographica nr 16. Skrifter från Uppsala Universitets Geografiska
institution.

KALIX. Del 1. Namn och språk. Luleå 1967

KALIX. Del 2. Socken och kommun. Luleå 1968

KALIX. Del 3. Land och fynd. Luleå 1971

LANDSTRÖM. Sven och Tycho, Minnen och anteckningar från Nederkalix.
Kalix 1948.

PAULSSON. Thomas, Den glömda staden. Stockholm 1959.

SVARTENGREN. Einar, Militära boställen i Norrbottens län.
Stockholm 1943.

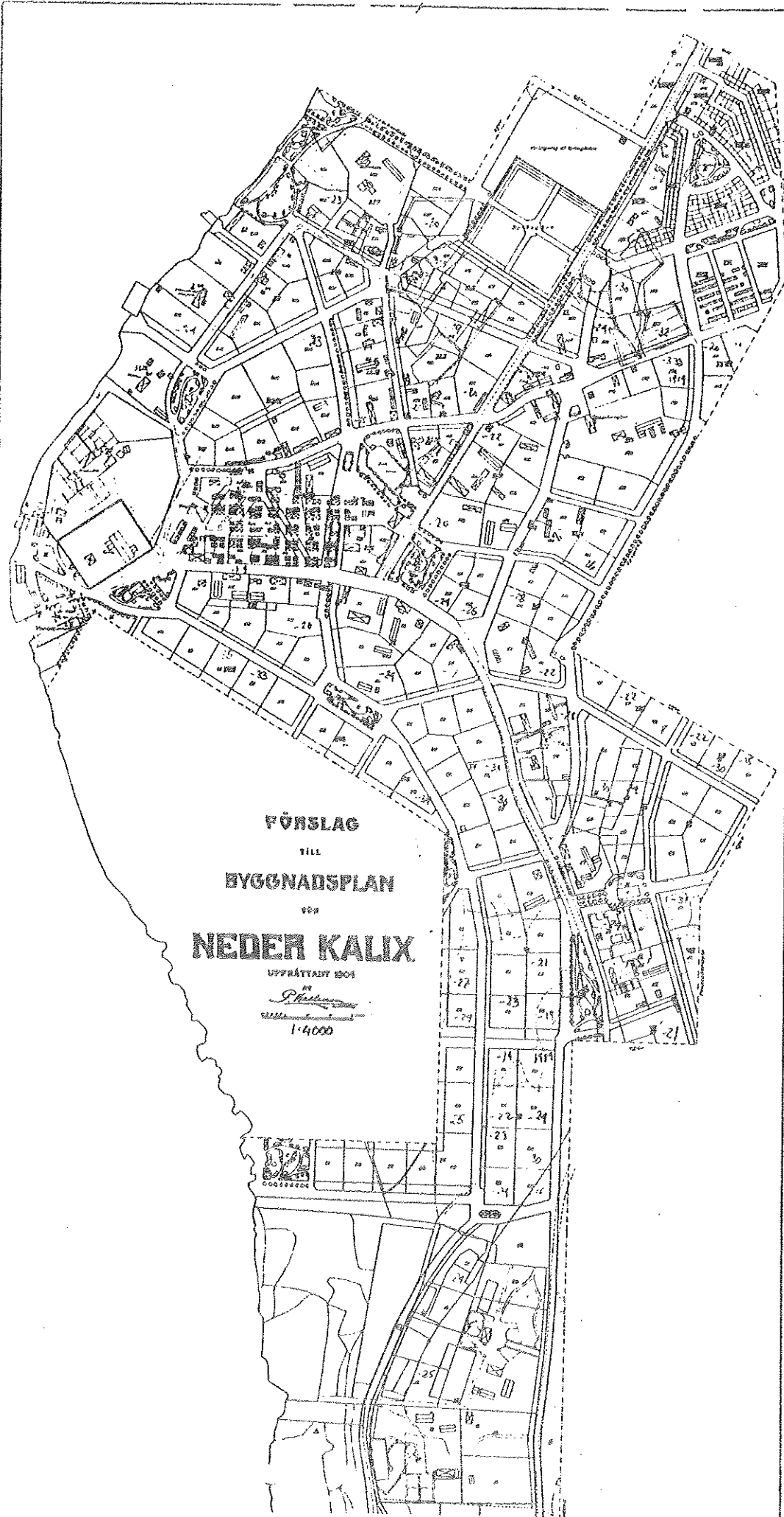
WALLERSTRÖM. Thomas, Kulturkontakter i Norrbottens kustland.
Norrbotten. Norrbottens museums årsbok 1982-83. Luleå 1983.

Otryckta källor

Byggnadsinventering av centrala delarna av Kalix tätort.
Norrbottnens museum, Mats Winsa 1982.

Lantmäteriets arkiv. Luleå.

Bilaga till områdesplan för Kalix tätort
Byggnadsplan för Kalix upprättad 1904 av Per Olof Hallman

Bilaga till områdesplan för Kalix tätort
Kartredovisning av bevaringsmiljöer

Kalix centrum

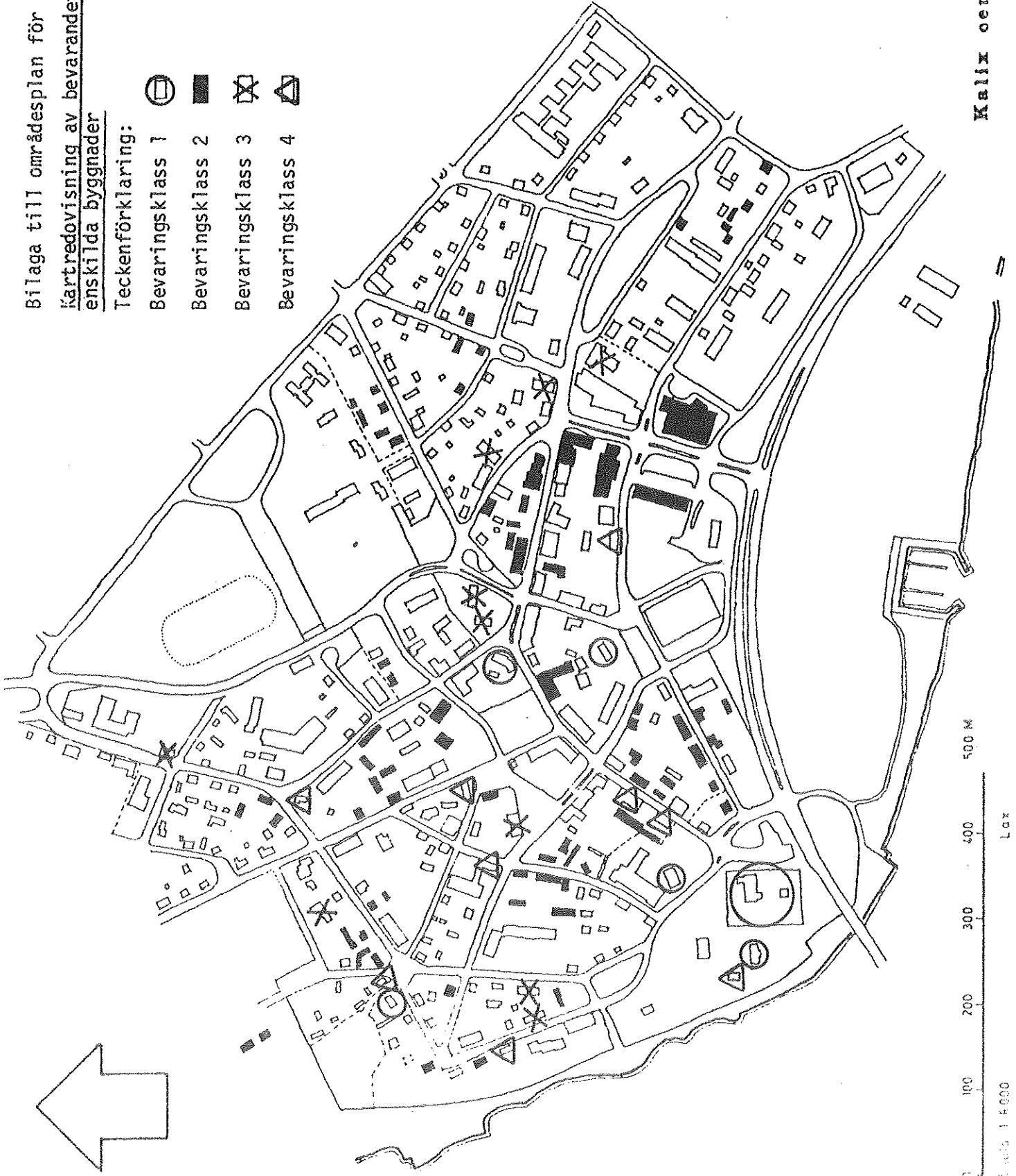
0 100 200 300 400 500 M

Skala 1:6000
L 64

Bilaga till områdesplan för Kalix tätort
Kartredovisning av bevarandeförlag för
enskilda byggnader

Teckenförklaring:

- Bevaringsklass 1
- Bevaringsklass 2
- Bevaringsklass 3
- Bevaringsklass 4

0 100 200 300 400 500 M
Lax 1:4000

Kalix centrum